

Τα όρια της πολυτυπίας της πρώιμης νέας ελληνικής (16ος -17ος αι.) στην πορεία προτυποποίησής της: Η μαρτυρία έντυπων γραμματικών και πεζών κειμένων

Ελένη Καραντζόλα, Αναστάσιος Παπαϊωάννου* & Στέλιος Πατεράκης
Πανεπιστήμιο Αιγαίου, *Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ABSTRACT

The paper aims at discussing the main findings of a research project, which examines the role of printed grammars and popular texts on the reduction of Early Modern Greek (EMG, 16th-17th c.) variation in the process of its codification and standardization. The degree of tolerance towards inter- and intra-variation is investigated on the basis of data provided by (a) the grammars of vernacular Greek, written by Nikolaos Sophianos (first half of the 16th c.), Girolamo Germano (1622) and Simon Portius (1638) and (b) successive editions of popular prose texts, including Kartanos' *Palaia te kai Nea Diathiki*, Stoudites' *Thissavros*, (pseudo)Dorotheos' *Chronografos*, *Christianiki Katichissi*, translated by L. Filaras and Landos' *Geoponikon*. This comparative examination suggests that during the 16th and 17th centuries codification included –to a large extent– variation and that the printed book contributed to the reduction of EMG antagonistic types at a much slower rate than it is generally acknowledged.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: γλωσσική ποικιλία, γραμματικές, δημόδη πεζά κείμενα, (προ)τυποποίηση, πρώιμη νέα ελληνική

1. Εισαγωγή*

Όπως έχει επισημανθεί από πολλούς ερευνητές (Auroux 1992, 1994, Baggioni 1997, Burke 2004), ο 16ος και ο 17ος αι. στην Ευρώπη (αλλά και ευρύτερα) σφραγίζονται από την εκτεταμένη χρήση των καθομιλούμενων γλωσσών σε όλο το φάσμα του γραπτού λόγου, μετά τη μακραίωνη αποκλειστική χρήση των «ιερών» γλωσσών¹ (ελληνικά, λατινικά, εβραϊκά, αραβικά) στα περισσότερα πεδία του πεζού λόγου. Παράλληλα, η έκδοση γραμματικών πονημάτων και έργων που ανταποκρίνονται σε λεξικογραφικές ανάγκες της εποχής, καθώς και η ίδρυση γλωσσικών Ακαδημιών, θέτουν ως στόχο τους την κωδικοποίηση και προτυποποίηση των ποικιλιών αυτών κατά την περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας.

Η έλευση των καθομιλούμενων γλωσσών στο προσκήνιο ως γλωσσών γραμματισμού στη θέση των κλασικών γλωσσών, φαινόμενο που ο Baggioni (1997) έχει αποκαλέσει «πρώτη οικογλωσσική επανάσταση»,² υπήρξε το αποτέλεσμα της παράλληλης και σύγχρονης δράσης πολλών παραγόντων. Το κίνημα του ουμανισμού, η θρησκευτική Μεταρρύθμιση –και, ευρύτερα η μάχη των δογμάτων (1517-1580)–, καθώς

* Η έρευνα συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» στο πλαίσιο της Πράξης «Προτυποποίηση της πρώιμης νέας ελληνικής (16ος-17ος αιώνες): Η ελληνική γλώσσα σε γραμματικές, έντυπες εκδόσεις, χειρόγραφα και η ιδεολογική της πρόσληψη» (MIS 5047140).

¹ Δηλαδή των γλωσσικών εκείνων ποικιλιών στις οποίες είχαν γραφτεί τα ιερά κείμενα των μονοθεϊστικών θρησκειών στην περιοχή της Μεσογείου. Ειδικότερα στην περίπτωση της ελληνικής, ως γλώσσα γραμματισμού επικράτησε μια ποικιλία αρχαιότερη της ελληνιστικής Κοινής των Ευαγγελίων, αφού από τον 4ο αι. μ.Χ. οι Πατέρες της Εκκλησίας εγκλωπώθηκαν το ιδεώδες του αττικισμού αφιστάμενοι από την Κοινή των Ευαγγελίων (Κασίνης 2011).

² Ενώ ο ευρωπαϊκός Μεσαίωνας δείχνει να έχει επίγνωση της διαλεκτικής διαφοροποίησης, χρειάστηκε να φτάσουμε στον 16ο αιώνα για να έρθουν στο προσκήνιο οι καθομιλούμενες γλώσσες στον γραπτό λόγο, εκτοπίζοντας σε σημαντικό βαθμό τις κλασικές γλώσσες. Είναι βάσιμο να θεωρήσουμε ότι δεν υπήρχε παλαιότερα το σχετικό ενδιαφέρον, αφού για μεγάλο διάστημα είχε επιτευχθεί μια λειτουργική διγλωσσία ανάμεσα στα λατινικά, καλλιεργημένη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι μορφωμένοι, η πολιτική εξουσία και η εκκλησία, και τις καθομιλούμενες, γλωσσικό όργανο των απλών ανθρώπων προορισμένο για καθημερινή χρήση. Σχετικά με τη βυζαντινή διγλωσσία, βλ. Toufexis (2008) και για μια διαφορετική θεώρηση, Καρβούνης (2012).

και η τυπογραφία, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή, επειδή ενίσχυσαν το ενδιαφέρον για κείμενα συνταγμένα στη δημόδη. Αναμφίβολα, ωστόσο, ο πιο αποφασιστικής σημασίας εξωγλωσσικός παράγοντας για την ανάδυση των καθομιλούμενων γλωσσών ως γλωσσών γραμματισμού υπήρξε η ανάδυση των εθνικών μοναρχιών στην Ευρώπη. Όπως υπογραμμίζουν οι Berstein & Milza (1997: 279), τη στιγμή που καταρρέει το όραμα της χριστιανικής ενότητας γεννιέται το εθνικό αίσθημα, που ενσαρκώνεται στον μονάρχη, αποτελώντας έτσι την «κύρια μαγιά του έθνους-κράτους», δηλαδή της πολιτικής οργάνωσης που επικράτησε τον 19ο αιώνα. Οι μονάρχες της Γαλλίας και της Ιβηρικής χερσονήσου έκαναν τα πιο αποφασιστικά βήματα προς την κατεύθυνση αυτή. Με το περίφημο διάταγμα του Βιλέ-Κοτερέ (Villers-Cotterêts) στις 10 Αυγούστου του 1539 ο Φραγκίσκος Α΄ όρισε τη γαλλική –αντί της λατινικής– επίσημη γλώσσα των νομικών εγγράφων του βασιλείου της Γαλλίας,³ ενώ μετά την πολιτική ένωση Αραγόνας και Καστίλης (1469), τα καστιλιάνικα διείσδυσαν ακόμα και στις καταλανικές περιοχές, παρά την ισχύ που είχε αποκτήσει τους προηγούμενους αιώνες η καταλανική λόγω της ακτινοβολίας της στη λογοτεχνία.⁴

Συγχρόνως με την έλευση των καθομιλούμενων γλωσσών στο προσκήνιο παρατηρείται η μαζική *γραμματικοποίησή* (grammatisation) τους, όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στον «Νέο Κόσμο». Ο όρος γραμματικοποίηση, που έχει εισηγηθεί ο Sylvaïn Auroux (1994), αναφέρεται στον εξοπλισμό των καθομιλούμενων γλωσσών με γραμματικές και *λεξικά* κατά το πρότυπο της ελληνο-λατινικής γραμματικής παράδοσης και συνιστά τη «δεύτερη τεχνολογιστική επανάσταση».⁵ Η διαδικασία αυτή ξεκίνησε στα τέλη του 15ου αιώνα όσον αφορά τις γλώσσες που επρόκειτο να ηγεμονεύσουν στην Ευρώπη, δηλαδή τα ιταλικά, τα ισπανικά, τα γαλλικά και τα αγγλικά, και συνεχίστηκε με εξαιρετική πυκνωση και για τις υπόλοιπες καθομιλούμενες ευρωπαϊκές γλωσσικές ποικιλίες σε όλο τον 16ο και 17ο αιώνα και μέχρι την ίδρυση των εθνών-κρατών.

Στη συνέχεια της μελέτης θα επιχειρήσουμε να εντάξουμε στο κοινωνικο-ιστορικό αυτό πλαίσιο τη δημόδη ελληνική, παρακολουθώντας την πορεία κωδικοποίησης και (προ)τυποποίησης της πρώιμης νέας ελληνικής (ΠΙΝΕ) γλώσσας του 16ου και 17ου αιώνα.

2. Συνθήκες διαμόρφωσης της πρώιμης νέας ελληνικής

Μιλώντας καταρχάς για «πρώιμη νέα ελληνική», δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ ιστορικών, φιλόλογων και γλωσσολόγων (αλλά και στο εσωτερικό τους) σχετικά με τα χρονικά όρια εμφάνισης της νέας ελληνικής, υπό την έννοια ότι άλλοι ερευνητές την τοποθετούν εντός της βυζαντινής αυτοκρατορίας κι άλλοι σαφώς μετά την κατάρρευσή της –κάποτε και αρκετούς αιώνες μετά. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τα ιστοριογραφικά πονήματα, για τον Α. Βακαλόπουλο και τον Ν. Σβορώνο ο νέος ελληνισμός αναδύθηκε το 1204 και όχι μεταγενέστερα, ενώ η νέα ελληνική γλώσσα, που οργανικά συνδέεται με την ανάδυσή του, αρχίζει να διαμορφώνεται γύρω στον 10ο αι. (Βακαλόπουλος 1974 [1961]: 54) και είχε προσλάβει τη νεότερη φυσιογνωμία της ήδη από τις αρχές του 11ου αι. (Σβορώνος

³ Η ακριβής διατύπωση του διατάγματος είναι «langaige maternel Francoys», διατύπωση που δεν αποκλείει άλλες καθομιλούμενες γλώσσες στη Γαλλία. Το διάταγμα αυτό έχει χαρακτηριστεί ως «η πρώτη επίσημη πράξη μιας βασιλικής πολιτικής γλωσσικής ενοποίησης» (Trudeau 1983).

⁴ Τα αραγονέζικα ως λογοτεχνική γλώσσα ήταν ακόμη σε χρήση τον 14ο αιώνα. Στη στροφή ωστόσο του 15ου δεν μπόρεσαν να επιβιώσουν της αλλαγής πολιτικής κατάστασης, όταν στον θρόνο της Αραγόνας ανήλθε ένας κλάδος της βασιλικής οικογένειας της Καστίλης (1412) στη θέση της δυναστείας της Βαρκελώνης.

⁵ Η «πρώτη τεχνολογιστική επανάσταση» συμπίπτει με την επινόηση της γραφής (Auroux 1994: 71), που εκτός από τις τεράστιες συνέπειες στην οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών, αποτελεί και την προϋπόθεση της μεταγλωσσικής γνώσης.

1976: 28). Μια νεότερη εκδοχή της άποψης αυτής τοποθετεί τη διαμόρφωση του νέου ελληνισμού στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου (14ο αι.), χρησιμοποιώντας ως κριτήριο τη χρήση του όρου «Έλληνας» ως δηλωτικού εθνικής ταυτότητας (Πιζάνιας 2015 [2014]: 74). Στον αντίποδα, ο Ι. Σ. Κολιόπουλος αμφισβήτησε την απόδοση του χαρακτηρισμού «νέος» σε περιόδους πριν από το 1800,⁶ ενώ για τον Κ. Κωστή (2018 [2013]: 39, 68-69) η αρχή της νεοελληνικής ιστορίας πρέπει να τοποθετηθεί λίγο νωρίτερα, στα τέλη του 17ου αι., με κριτήριο μια σειρά από δομικές αλλαγές που επισυμβαίνουν τότε στο οθωμανικό κράτος. Από την οπτική της ιστορίας της λογοτεχνίας, και σε αντίθεση με τις παλαιότερες κυρίαρχες προσεγγίσεις (βλ. Δημαράς 2000 [1949]: θ'-ι', 28-31, Μαστροδημήτρης 2005 [1974]: 32 και Πολίτης 1978: 8), που τοποθετούσαν την εμφάνιση της νεοελληνικής λογοτεχνίας στον 12ο αιώνα και προγενέστερα –χρησιμοποιώντας και πάλι ως βασικό κριτήριο τη μορφή της γλώσσας–, οι περισσότεροι μελετητές φαίνεται πλέον να συγκλίνουν σε μια μεταγενέστερη χρονολόγηση των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας, στη στροφή του 16ου αιώνα.⁷ Αφιστάμενοι από τις συζητήσεις για την ελληνική γλώσσα ως έκφρασης νεοελληνικής συνείδησης, οι Holton & Manolessou (2010) χρησιμοποιούν μια σειρά από ενδο-γλωσσικά κριτήρια⁸ και διακρίνουν αυτοτελώς μια πρόιμη νεοελληνική περίοδο στην ιστορία της ελληνικής, που καλύπτει κατά βάση τον 16ο και 17ο αιώνα (1500-1700). Προς επίρρωση της περιοδοποίησης αυτής θεωρούμε ότι λειτουργεί και η θεαματική αύξηση, από τις αρχές του 16ου αι., της παραγωγής και κυκλοφορίας κειμένων –τόσο σε χειρόγραφο όσο και σε έντυπη μορφή– που απευθύνονται στο ευρύτερο μη πεπαιδευμένο ελληνόφωνο κοινό και τα οποία είναι γραμμένα σε μια γλωσσική ποικιλία που οι ίδιοι οι συγγραφείς τους χαρακτηρίζουν ως «κοινή» (Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου υπό δημοσ.).

Επιχειρώντας λοιπόν να σκιαγραφήσουμε την πορεία κωδικοποίησης και προτυποποίησης της ΠΝΕ κατά τον 16ο-17ο αιώνα, χρειάζεται εξ αρχής να διευκρινίσουμε ότι ο βασικότερος, σύμφωνα με τον Baggioni (1997), εξωγλωσσικός παράγοντας για την καθιέρωση των καθομιλούμενων γλωσσών ως γλωσσών γραμματισμού –η ύπαρξη μιας πολιτικής οντότητας με εθνικά χαρακτηριστικά, που να λειτουργεί ως βασικός δρών⁹ στην άσκηση γλωσσικής πολιτικής–, στην περίπτωση του ελληνόφωνου κόσμου απουσίαζε. Στην πραγματικότητα, καθόλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, βρίσκουμε τους ελληνόφωνους του ελλαδικού χώρου να οργανώνουν τον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τους βίο στο πλαίσιο δύο κρατικών μορφωμάτων: της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας (Παπασταματίου & Κοτζαγεώργης 2015: 72). Η απουσία ελληνικού κρατικού μορφώματος και οργανωμένου εκπαιδευτικού δικτύου μέχρι και τον 19ο αι. είχε προφανείς επιπτώσεις στο γλωσσικό επίπεδο: την απουσία ενιαίας προφορικής κοινής και τη χρήση στον γραπτό λόγο διαφόρων επιπέδων ύφους (register) ως προέκταση και των πρακτικών που επικρατούσαν κατά τη βυζαντινή περίοδο. Παράλληλα, η Οθωμανική

⁶ Πιο συγκεκριμένα, ούτε η δημόδης ποίηση ούτε άλλα στοιχεία που αποτέλεσαν ενδείξεις για τη μετάβαση από τη μεσαιωνική εποχή στη νέα –όπως η Δ' Σταυροφορία (1204) και το κλασικιστικό σκίρτημα της παλαιολόγιας εποχής– αποτελούν επαρκή τεκμήρια για τον προσδιορισμό των απαρχών των νεότερων χρόνων στις ελληνικές χώρες (Βερέμης & Κολιόπουλος 2006: 20, Κολιόπουλος 2014: 2-3).

⁷ Βλ. Παναγιωτάκης (1993), όπου είναι συγκεντρωμένες μελέτες πολλών νεοελληνιστών στο πλαίσιο του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi», που διοργανώθηκε στη Βενετία το 1991.

⁸ Πρόκειται για αλλαγές φωνολογικές (στένωση άτονων μεσαίων φωνηέντων και σίγηση άτονων υψηλών φωνηέντων στα βόρεια ιδιώματα, ουράνωση υπερωικών συμφώνων), μορφολογικές/ συντακτικές (έκλειψη του απαρεμφάτου, περιφραστικοί τύποι *θε να /θα* + υποτακτική για τη δήλωση του μέλλοντα, αλλαγές στη σειρά των κλιτικών λέξεων) και λεξιλογικές (δάνειες λέξεις από την ιταλική και τα τουρκικά).

⁹ Για μια κατηγοριοποίηση των δρώντων, σε συνάρτηση με την εμπέλεια και αποτελεσματικότητά τους στον σχεδιασμό και στην άσκηση γλωσσικής πολιτικής, βλ. Καραντζόλα (2016: 11-12).

Αυτοκρατορία, πολύγλωσση και πολυεθνική, φαίνεται ότι δεν είχε ασκήσει μια γλωσσική πολιτική που να υποχρέωνε τους υπηκόους της να χρησιμοποιούν την οθωμανική γλώσσα, την επίσημη γλώσσα διοίκησης της Αυτοκρατορίας (Κατσιαρδή-Hering 1995). Αξίζει να σημειωθεί ότι ούτε το κράτος της Βενετίας ασκούσε μια πολιτική άμεσης επιβολής της γλώσσας του στις κτήσεις εκτός Βενετίας (Ferguson 2013). Στις συνθήκες αυτές οθωμανικής και βενετικής κυριαρχίας δεν εκπλήσσει επίσης η απουσία ειδικού οργανισμού για τη ρύθμιση της γλώσσας, όπως για παράδειγμα συνέβη στη Γαλλία,¹⁰ αλλά και στην Ιταλία,¹¹ που πολιτικά ενοποιήθηκε πολύ αργότερα (Παγκράτης 2015: 153-171).

Παρά την απουσία, ωστόσο, ανεξάρτητης κρατικής οντότητας, μπορούμε να παρακολουθήσουμε και για την περίπτωση της ΠΝΕ, και μάλιστα συνδυαστικά, τη δράση των άλλων παραγόντων που ευνόησαν την ανάδειξη των καθομιλούμενων γλωσσών ως γλωσσών γραμματισμού. Μπορούμε, με άλλα λόγια, να σκιαγραφήσουμε τις πρωτοβουλίες άλλων δρώντων, ατόμων και ομάδων: ουμανιστών, θρησκευτικών παραγόντων (στο πλαίσιο της μάχης των δογμάτων), καθώς και τυπογράφων σχετικά με την προώθηση και καλλιέργεια της ΠΝΕ. Παράλληλα, έχουμε στη διάθεσή μας τις πρώτες απόπειρες κωδικοποίησης και προτυποποίησης της ΠΝΕ σε γραμματικές.¹² Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, τη γραμματική του Κερκυραίου λόγιου Νικόλαου Σοφιανού, που έμεινε ωστόσο ανέκδοτη μέχρι τον 19ο αι.,¹³ και στον 17ο αιώνα, τις γραμματικές του ιησουίτη μισιονάριου Girolamo Germano (1622) και του διδάκτορα θεολογίας Simon Portius (1638, Meyer 1889), που γνώρισαν αξιόλογη εκδοτική διάδοση καθώς εντάχθηκαν σε δύο από τα σημαντικότερα λεξικογραφικά πονήματα της εποχής.¹⁴ Δύο ακόμα γραμματικές του 17ου αιώνα που παρέμειναν σε χειρόγραφη μορφή, του μετέπειτα Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μητροφάνη Κριτόπουλου (1627, Δυοβουνιώτης 1924) και του συνίτη ιερομόναχου Ρωμανού Νικηφόρου (17ος αι.,

¹⁰ Η ίδρυση της γαλλικής Ακαδημίας, της Académie Française, συντελέστηκε το 1635. Επιδίωξή της ήταν η σύνταξη λεξικού, γραμματικής και ενός εγχειριδίου ποιητικής θεωρίας. Το λεξικό της γαλλικής Ακαδημίας (*Dictionnaire de l'Académie Française*) εκδόθηκε το 1694 και ήταν προσανατολισμένο στο μορφωμένο αναγνωστικό κοινό (Rickard 1989 [1974]: 102, 107).

¹¹ Το γόητρο της τοσκανικής ενισχύθηκε σημαντικά με τη δημιουργία της Accademia Fiorentina από τον Κόζιμο Α΄ των Μεδίκων, η οποία δεν μπόρεσε όμως να προσφέρει μια «επίσημη» γραμματική της τοσκανικής, την υλοποίηση της οποίας επιθυμούσε ο Δούκας. Το 1583 ιδρύεται η παλαιότερη γλωσσική ακαδημία στον κόσμο, με στόχο της τη διατήρηση της «καθαρότητας» της ιταλικής γλώσσας. Πρόκειται για την Accademia della Crusca, η οποία δρομολόγησε τις διαδικασίες για την έκδοση, το 1612, λεξικού, του *Vocabolario degli accademici della Crusca*, που είχε ως πρότυπο τη γλώσσα του Trecento (δηλαδή των κλασικών συγγραφέων του 14ου αι. Δάντη, Βοκάκιου και Πετράρχη). Βλ. σχετικά και Γιαννουλοπούλου (2020: 152-153).

¹² Βλ. σχετικά Μανωλέσσου & Θεοφανοπούλου-Κοντού (2011). Για την κωδικοποίηση της ΠΝΕ στα λεξικά του 16ου και 17ου αιώνα, βλ. Καραντζόλα & Πατεράκης (υπό δημοσ.).

¹³ Η γραμματική του Σοφιανού τυπώθηκε από τον Legrand (1870) (και το 1874) με τίτλο *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας*. Γεννημένος στις αρχές του 16ου αι., ο Νικόλαος Σοφιανός σπούδασε στο Ελληνικό Γυμνάσιο της Ρώμης και εργάστηκε ως αντιγραφείας χειρογράφων. Βαθύτατα επηρεασμένος από τις ιδέες του ουμανισμού για τη σημασία της μελέτης των αρχαίων ελληνικών κειμένων, αλλά και ως προς την προώθηση της χρήσης των ομιλουμένων γλωσσών, αποφάσισε να εκδώσει μεταφρασμένα έργα αρχαίων Ελλήνων, ώστε να είναι κατανοητά από τον λαό και να συμβάλουν έτσι στην πνευματική αναγέννηση των υποδούλων.

¹⁴ Το ιταλο-ελληνικό λεξικό του Girolamo Germano, στο οποίο εμπεριέχεται η γραμματική του (στις σελίδες 11-80), έχει τίτλο: *Vocabolario italiano et Greco [...] con alcune regole generali per quelli che sanno qualche cosa di Grammatica, acciò intendano meglio il modo di declinare et coniugare li nomi e verbi e habbiano qualche cognitione della Grammatica di questa lingua greca volgare* και εκδόθηκε στη Ρώμη το 1622. Η γραμματική του Portius εντάχθηκε στον πρώτο τόμο (σελίδες xix-xl) του δίτομου λεξικού *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis* του λογίου Charles du Cange ή Δουκάγγιου επί το ελληνικότερον, που εκδόθηκε το 1688 στη Λιόν, γνωρίζοντας πλήθος ανατυπώσεων.

Boyens 1908),¹⁵ παρέχουν επιπλέον πληροφορίες σχετικά με τη γλωσσική χρήση της εποχής, έτσι όπως διαμεσολαβείται φυσικά από τις επιλογές που προκρίνει ο εκάστοτε γραμματικός.

Σε ό,τι αφορά το έντυπο βιβλίο, σύμφωνα με την κλασική μελέτη των Febvre & Martin (1971), η παραγωγή βιβλίων στις καθομιλούμενες γλώσσες ήταν μάλλον περιορισμένη στις αρχές του 16ου αιώνα. Μετά βίας αντιπροσωπεύει το ένα τέταρτο της εκδοτικής αγοράς. Μια ενδιαφέρουσα αντιστροφή παρατηρείται στα μέσα του αιώνα, συγκριτικά με τις αρχές του: οι ουμανιστικές εκδόσεις κλασικών συγγραφέων υπερκεράζουν τις εκδόσεις θρησκευτικών βιβλίων (από 28,5% στο 61,5%, και από 60% σε 17%, αντίστοιχα). Αναφορικά με τις εκδόσεις σε καθομιλουμένη γλώσσα, η ανάπτυξη αφενός μιας γραμματείας οικοδόμησης και θρησκευτικής προπαγάνδας και αφετέρου ενός καινούργιου (λογοτεχνικού) είδους, του έντυπου λαϊκού βιβλίου, προσέθεσαν σημαντικό αριθμό αναγνωστών, που έγινε ιδιαίτερα αισθητός τον επόμενο αιώνα. Το ελληνικό έντυπο βιβλίο, η άνθηση του οποίου πραγματοποιείται κατά βάση στην ιταλική χερσόνησο¹⁶ εντάσσεται στο πλαίσιο αυτό. Δεδομένου ότι η έκδοση ελληνικών βιβλίων απευθυνόταν κυρίως στο λόγιο δυτικό αναγνωστικό κοινό, τους λόγιους της Αναγέννησης, η κατηγορία που προηγείται σε αριθμούς παραγωγής είναι τα αρχαία ελληνικά κείμενα, στα οποία πρέπει να συμπεριληφθούν και λεξικά/γραμματικές της αρχαίας ελληνικής.

Περίπου σε 400 υπολογίζονται τα ελληνικά βιβλία που τυπώθηκαν στα βενετσιάνικα τυπογραφεία και απευθύνονταν σε ένα εντελώς διαφορετικό κοινό: στους ελληνόγλωσσους ή/και ελληνορθόδοξους που ζούσαν υπό βενετική και οθωμανική κυριαρχία. Επρόκειτο στην πλειοψηφία τους για θρησκευτικά-λειτουργικά βιβλία, ορισμένα από τα οποία χρησιμοποιούνταν στη στοιχειώδη εκπαίδευση, για την εκμάθηση δηλαδή της ανάγνωσης και της γραφής. Τα λογοτεχνικά βιβλία σε δημώδη γλώσσα¹⁷ μαζί με τις επανεκδόσεις τους υπολογίζονται σε 78 (Κακλαμάνης 2005), με τα έμμετρα να κυριαρχούν, καθώς προεκτείνουν μια μακραίωνη ακροαματική πολιτισμική πρακτική (Eideneier 2006 [2004]). Δεν λείπουν ωστόσο και οι εκδόσεις και επανεκδόσεις πεζών κειμένων, γραμμένων σε γλώσσα που από τους ίδιους τους συγγραφείς χαρακτηρίζεται ως «κοινή», «απλή» (Μελικίδου 2005: 514). Όπως έχουμε υποστηρίξει, από τον 16ο αιώνα τα πεζά κείμενα σε δημώδη αυξάνονται εκθετικά (Karantzola 2006, Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου υπό δημοσ.), προσφέροντας ένα μοναδικό πεδίο καλλιέργειας της ΠΝΕ. Ο πολλαπλάσιος αριθμός πεζών κειμένων σε δημώδη που σώζονται αποκλειστικά σε χειρόγραφα, αφού κειμενικά είδη όπως επιστολές, νοταριακά έγγραφα, γιατροσόφια κ.ά., δεν πέρασαν το κατώφλι των τυπογραφείων τον 16ο αιώνα, αποτελούν πολύτιμο υλικό για την ανασύσταση της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας.

Σε ό,τι αφορά πάντως τη νέα τεχνική της τυπογραφίας, κοινώς αποδεκτή είναι η θέση ότι είχε επιπτώσεις και στη μορφή των καθομιλούμενων γλωσσών. Αν και στην αρχή τα έντυπα βιβλία επιχειρούν να αναπαραγάγουν, και μάλιστα αρκετά πιστά, τα χειρόγραφα (ως προς την πολυτυπία, τις διχρωμίες κ.ά., βλ. Στάικος 2018), το καινούργιο μέσο επιβάλλει σιγά-σιγά τους όρους του. Ωθεί προς μια τυποποίηση του έντυπου, στον περιορισμό της πολυτυπίας, στην ορθογραφική ενοποίηση, καθώς και στην τυπογραφική απλοποίηση (Eisenstein 1979). Παράλληλα, η διαμόρφωση ενός κοινού όχι πια ακροατών αλλά αναγνωστών, η ύπαρξη του οποίου ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη

¹⁵ Για μια διερεύνηση της παρουσίας χαρακτηριστικών των βόρειων ιδιωμάτων στη γραμματική του Ρωμανού Νικηφόρου, βλ. Λιόσης (2017).

¹⁶ Εκτός από τη Βενετία, που στην περίοδο της ακμής της συγκεντρώνει το 73,7% των ελληνικών βιβλίων που τυπώνονται στην Ιταλία (Richardson 2014: 28), τα σημαντικότερα εκδοτικά κέντρα της εποχής είναι η Ρώμη, η Βασιλεία και η Κωνσταντινούπολη (Layton 1994).

¹⁷ Για τον ρόλο του έντυπου βιβλίου στην ανάπτυξη της λογοτεχνίας σε δημώδη, βλ. Lassithiotakis (1999).

γενίκευση του έντυπου, στην ελληνική περίπτωση δεν θα επιτευχθεί πριν από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα (Γιακωβάκη 2005).

Στο πλαίσιο της προβληματικής αυτής, τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης μας διαμορφώνονται ως εξής:

(α) Τι εικόνα σχηματίζουμε για τη γλωσσική χρήση της εποχής, από τις συγκεκριμένες επιλογές που προκρίνουν οι γραμματικοί στα εγχειρίδιά τους;¹⁸

(β) Συνάδουν οι επιλογές (προ)τυποποίησης των γραμματικών, και σε ποιο βαθμό, με την πρακτική εκδοτών και επιμελητών;

(γ) Σε ποιο βαθμό το έντυπο βιβλίο και οι επαγγελματίες που σχετίζονται με αυτό (εκδότες, επιμελητές κ.ά.) συντέλεσαν στην πορεία προτυποποίησης της νέας ελληνικής κατά τον 16ο και 17ο αιώνα μέσω της πρόκρισης συγκεκριμένων τύπων;

3. Προτογενές υλικό και μεθοδολογία έρευνας

Για τη διερεύνηση των ερωτημάτων που θέσαμε, συγκεντρώσαμε καταρχάς τις πέντε γραμματικές της ΠΝΕ που συντάχθηκαν στον 16ο και 17ο αιώνα, σε όλες τις διαθέσιμες μορφές παράδοσης: φωτογραφίες χειρογράφων,¹⁹ παλαιότερες εκδόσεις,²⁰ καθώς και μεταγενέστερες εκδόσεις ή επανεκδόσεις/αναστατικές εκδόσεις.²¹ Στόχος της συγκέντρωσης και της συγκριτικής εξέτασης έντυπων και χειρόγραφων μαρτύρων ήταν ο κατά το δυνατόν προσδιορισμός των πραγματικών επιλογών των συγγραφέων, περιορίζοντας τα ίχνη μεταγενέστερων παρεμβάσεων αντιγραφών ή εκδοτών/επιμελητών.

Στη συνέχεια αποδελτιώθηκαν οι επιλογές των γραμματικών ανά κατηγορία γραμματικού φαινομένου. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε (α) στις περιπτώσεις όπου κάθε γραμματικός παρουσίαζε περισσότερους του ενός τύπους ως δόκιμους, ενέτασσε δηλαδή στην κωδικοποίησή του την πολυτυπία (*ενδο-ποικιλία* [intra-variation]), και (β) στις περιπτώσεις εκείνες όπου παρατηρείται απόκλιση ως προς την κωδικοποίηση, δηλαδή οι γραμματικοί δεν επιλέγουν τον ίδιο ή τους ίδιους τύπους ως δόκιμους (*δια-ποικιλία* [inter-variation]). Στην αποτίμηση της κωδικοποίησης που επιχειρούν λήφθηκε επίσης υπόψη από πλευράς μας το διαλεκτικό υπόβαθρο κάθε συγγραφέα, όσο αυτό είναι γνωστό ή/και ευδιάκριτο ή, για να το διατυπώσουμε ακριβέστερα, η παρεμβολή της τοπικής γεωγραφικής ποικιλίας στην οποία οι γραμματικοί είχαν εκτεθεί: τα κερκυραϊκά για τη περίπτωση του Σοφιανού και τα χιώτικα για την περίπτωση του Germano (και του Portius, στον βαθμό που ακολουθεί κάποιες χαρακτηριστικές του επιλογές).

Σε ό,τι αφορά τα εκδεδομένα πεζά κείμενα, επιλέξαμε να μελετήσουμε πέντε από τα δημοφιλέστερα έργα του 16ου και 17ου αιώνα, που γνώρισαν μεγάλο αριθμό επανεκδόσεων. Πρόκειται για τρία έργα θρησκευτικού περιεχομένου (1-3), ένα χρονογραφικό (4) και ένα χρηστικό (5). Τα έργα αυτά, πιο συγκεκριμένα, είναι:

α) Η *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* του κερκυραϊκής καταγωγής ιερωμένου Ιωαννίκιου Καρτάνου.²² Αυτή η εκλαϊκευτική παράφραση της Βίβλου έχει ως πρότυπο

¹⁸ Γνωρίζουμε ότι οι γραμματικές έχουν συντηρητικότερο χαρακτήρα από τη γλωσσική χρήση. Ωστόσο, οι γνώσεις μας για την ΠΝΕ δεν είναι ακόμη αρκετά στέρες για να μπορέσουμε να αποφανθούμε ειδικότερα εάν οι επιλογές των γραμματικών την αντανακλούν με αξιοπιστία.

¹⁹ Χειρόγραφο της Γραμματικής του Ρωμανού φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού (Par. Gr. 2604, olim Colbert 3633, 17ος αι.), το ίδιο και της Γραμματικής του Σοφιανού (Par. Gr. 2592, 16ου αι.), που θεωρείται αυτόγραφο και φωτογραφίες του εμπεριέχονται στο Vernant (1990).

²⁰ Εν προκειμένω, τις γραμματικές του Germano και του Portius σε ψηφιοποιημένα αντίτυπα των έντυπων λεξικών του Germano (1622) και του du Cange (1688).

²¹ Βλ. Meyer (1889) και Pernot (1907).

²² Ο Ιωαννίκιος Καρτάνος θα πρέπει να γεννήθηκε πριν το έτος 1500, αφού για πρώτη φορά η παρουσία του μαρτυρείται στο νησί της Ρόδου στα 1521 ως συντηρητή χειρόγραφου κώδικα στον ιερό ναό της Παναγίας στη Λίνδο. Το βέβαιο πάντως είναι ότι το 1524 εκτελεί χρέη ιερομονάχου στην ιερά μονή του

το αντίστοιχο ιταλικό έργο *Fioretto di tutta la Bibbia hystoriato* (Βενετία 1521), σε συνδυασμό με διάφορες άλλες ελληνικές πηγές. Τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1536 από τον Β. Ζανέτη²³ και γνώρισε τεράστια επιτυχία με πέντε τουλάχιστον εκδόσεις μέχρι το 1567. Θεωρείται από πολλούς μελετητές πρόδρομος της μετάφρασης της Καινής Διαθήκης σε δημώδη από τον Μάξιμο Καλλιουπολίτη, που τυπώθηκε το 1638 υπό την αιγίδα του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρι.²⁴ Η χρήση της δημώδους γλώσσας από τον Καρτάνο για τα ιερά κείμενα, μάλιστα, προκάλεσε ισχυρές συγκρούσεις – που είχαν ιδεολογικό και θεολογικό υπόβαθρο– με τον ιερωμένο και λόγιο Παχώμιο Ρουσάνο, φανατικό πολέμιο της δημώδους ελληνικής (Κακουλίδη-Πάνου & Καραντζόλα 2000: 58-61). Μέχρι το 2000 η *Παλαιά και Νέα Διαθήκη* θεωρούνταν το μόνο σωζόμενο γνωστό έργο του Καρτάνου, μέχρι που ο Μ. Jeffreys ανακάλυψε στην Bodleian Library ακόμη ένα έργο που φέρει το όνομα του Καρτάνου και τίτλο *Βιβλίον πάνυ ωφέλιμον και αναγκαίον εις πάντα άνθρωπον, και μάλιστα ιερείς και ναύτας, περιέχον εν αυτώ ίνδικτον και πότε γίνεται το φεγκάριν* και το οποίο τυπώθηκε στη Βενετία το 1544 (Jeffreys 2000).

β) Ο *Θησαυρός* του Δαμασκηνού Στουδίτη,²⁵ ένα από τα πλέον δημοφιλή λαϊκά αναγνώσματα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Αποτελείται από μια συλλογή 36 λόγων σε Δεσποτικές και Θεομητορικές εορτές, σε εορτές Αγίων αλλά και σε Κυριακές του Τριωδίου και του Πεντηκοσταρίου (Αντωνιάδου 2011). Η πρώτη βιβλιογραφημένη του έκδοση είναι μια βενετική του έτους 1561 και πραγματοποιήθηκε στη Βενετία από τον C. Zanetti (Λίτσας 2001: 250-251), ενώ πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι το εν λόγω έργο εκδόθηκε νωρίτερα από τη χρονολογία αυτή περί το 1557 (Κεχαγιόγλου 1988: 464-465). Το έργο –πιθανότατα αυτόγραφο, σύμφωνα με την παλαιογραφική μελέτη του Λίτσα (2001: 256-257)– σώζεται και σε χειρόγραφη μορφή στον ακέφαλο-κολοβό κώδικα 127 της Ιεράς Μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα και χρονολογείται βάσει γραφής στον 16ο αιώνα.²⁶ Οι εκδόσεις του *Θησαυρού* εμφανίζουν μεγάλη συχνότητα στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.²⁷

Παντοκράτορας στο χωριό Νυμφές στη γενέτειρά του. Ανήσυχο πνεύμα, πραγματοποίησε ταξίδια σε όλο τον τότε ελληνόφωνο χώρο, τουρκοκρατούμενο και βενετοκρατούμενο, από την Κωνσταντινούπολη στην Κρήτη και από εκεί στη Ρώμη και τη Βενετία. Στη Βενετία ήρθε γρήγορα σε ρήξη με τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Αρσένιο Αποστόλη, ο οποίος έχοντας ασπασθεί τον καθολικισμό επιχείρησε την ημέρα της Σαρακοστής του 1534 να κηρύξει στην ελληνορθόδοξη εκκλησία της πόλης. Ο Αρσένιος μετά από έντονη διαμάχη τον κατήγγειλε στις βενετικές αρχές με αποτέλεσμα να τιμωρηθεί με τριετή φυλάκιση. Στη διάρκεια του εγκλεισμού του συνέγραψε το πιο γνωστό έργο του, την «Παλαιά και Νέα Διαθήκη». Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και το έργο του Καρτάνου (αλλά και τη γλώσσα στην οποία έγραψε το έργο), βλ. Κακουλίδη-Πάνου & Καραντζόλα (2000) και γενικότερα για την εποχή Χυτήρης (2008).

²³ Η Layton (1994: 345) υπέδειξε βάσει τυπογραφικών και εκδοτικών δεδομένων μια λανθάνουσα μέχρι σήμερα έκδοση, που πρέπει να πραγματοποιήθηκε γύρω στα 1539/1540 στη Βενετία από τον Β. Ζανέτη. Το 1549 έγινε η γ' έκδοση του έργου στη Βενετία από τον Α. Κουνάδη, απ' όπου και νέα έκδοση το 1567, ενώ το 1556 έγινε έκδοση από τον Χ. Ζανέτη.

²⁴ Για τη μνημειώδη για την εποχή της μετάφραση της Καινής Διαθήκης από τον Καλλιουπολίτη, βλ. Μανούσακας (1986). Το έργο ανατυπώθηκε από το ΜΙΕΤ (Καλλιουπολίτης 1995-1999) σε δύο τόμους, συνοδευόμενους από παράρτημα με συναγωγή μεταφρασμάτων.

²⁵ Γεννήθηκε πιθανότατα στις αρχές του 16ου αιώνα στη Θεσσαλία. Επιθυμώντας ο ίδιος να γίνει κληρικός χειροτονήθηκε υποδιάκονος και εν συνεχεία αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη, όπου σπούδασε στην Πατριαρχική Σχολή κοντά στον Θ. Ελεαβούλκο. Εκεί εκάρη μοναχός και έλαβε το όνομα Δαμασκηνός Στουδίτης. Το 1558 αναδείχθηκε Επίσκοπος Λιτής και Ρεντίνης, ενώ στα τέλη του 1572 συμμετείχε στη θεολογική αλληλογραφία ανάμεσα στο Πατριαρχείο και τους Λουθηρανούς θεολόγους σχετικά με την Αυγουσταία Ομολογία. Υπήρξε δάσκαλος του Πατριάρχη Μητροφάνη Γ' και του Ιερεμία Β' του Τρανού, ενώ το 1574 χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης και έξαρχος πάσης Αιτωλίας.

²⁶ Για την περιγραφή του κώδικα, βλ. Σκουβαράς (1967: 329-330).

²⁷ Γνωστές μέχρι σήμερα είναι αυτές των ετών 1561, 1562, 1565, 1567, 1568, 1570, 1580, 1589 και 1594 (Μάνου 1999: 61). Για πληροφορίες σχετικά τα αντίτυπα των εκδόσεων, βλ. Παπαδόπουλος (1984, 2000), Λίτσας (2001) και Στάκος (2010: 304).

γ) Η *Χριστιανική Διδασκαλία*, δηλαδή το μεταφρασμένο στα ελληνικά της εποχής κείμενο της Κατήχησης του καρδινάλιου Bellarmino *Dottrina Christiana*. Όπως είναι γνωστό, τον 17ο αιώνα ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στις εκδόσεις με εκλαϊκευτικό χαρακτήρα κατέχουν οι μεταφράσεις ετερόδοξων έργων που εκπονήθηκαν από τους κύριους εκπροσώπους της Λατινικής Εκκλησίας.²⁸ Σύμφωνα με αρχαιακές μαρτυρίες, η *Χριστιανική Διδασκαλία* αποτέλεσε και ένα από τα σχολικά εγχειρίδια που διδάσκονταν στο σχολείο της λατινικής επισκοπής Ζακύνθου (Τζιβάρα 1998: 256-257, σημ. 21). Η μετάφραση του έργου στη δημόδη έχει συνδεθεί με τα ονόματα του Κρητικού λόγιου, συγγραφέα και μεταφραστή Ιωάννη Ματθαίου Καρυοφύλλη²⁹ (Μελικίδου 2012: 513-514), που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1602 στη Ρώμη από τον Α. Ζανέτη,³⁰ και του Λεονάρδου Φιλαρά,³¹ που τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Ρώμη το 1616 από τον Β. Ζανέτη.³² Αποτελούν πιθανότατα η μία συντομότερη εκδοχή της άλλης.

δ) Ο *Χρονογράφος* του 1570 (γνωστό και με τις ονομασίες *Σύνοψις Ιστοριών*, *Βιβλίον ιστορικών*, *Χρονογράφος Ελληνικός*, *Χρονογραφία* ή *Ψευδοδωρόθεος*), το πιο δημοφιλές ιστορικό εγχειρίδιο της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Ηπειρώτη Ζώτο Τζιγαρά στη Βενετία το 1631 και μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες. Από τότε κυκλοφόρησε σε 30 περίπου εκδόσεις έως το 1818, από τις οποίες 11 ακόμα μέσα στον 17ο αι.³³ Το έργο ήταν γνωστό τουλάχιστον πενήντα χρόνια από την ημερομηνία της πρώτης του έκδοσης, όπως φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό των χειρογράφων που το παραδίδουν.³⁴ Αναφορικά με το περιεχόμενό του θα λέγαμε ότι πρόκειται για ένα μείγμα χρονογραφικών κειμένων,³⁵ καθώς συνοψίζει την Αγία Γραφή, ενώ κάνει εκτενείς αναφορές στη ρωμαϊκή, βυζαντινή, οθωμανική και βενετική ιστορία (Σταυρακοπούλου 2003: 47-48).³⁶ Κατά πάσα πιθανότητα, συντάχθηκε αρχικά γύρω στα

²⁸ Τα έργα που μεταφράζονται είναι ερμηνευτικά, ηθικοδιδασκτικά, αγιολογικά, απολογητικά και κατηχήσεις (βλ. σχετικά Podskalsky 2005: 241-411).

²⁹ Για εργοβιογραφικές πληροφορίες, βλ. και Podskalsky (2005: 241-243).

³⁰ Για τις επόμενες εκδόσεις του έργου, βλ. Παπαδόπουλος (1984: 76-77).

³¹ Ο Λεονάρδος Φιλαράς γεννήθηκε στην Αθήνα και σπούδασε στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη. Υπήρξε πρέσβης του Δούκα της Πάρμας στην αυλή του Λουδοβίκου του 13ου βασιλιά της Γαλλίας και φύλακας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Βενετίας από το 1664 έως το 1669. Αν και θεωρούσε ότι οι ομιλούμενες διάλεκτοι ήταν ξεπεσμένες σε σχέση με τις κλασικές γλώσσες της εποχής του, εντούτοις μεταφράζει την Κατήχηση στη δημόδη, αισθανόμενος την ανάγκη να επικοινωνήσει με το αμαθές ποίμνιο στο πλαίσιο της προσηλυτιστικής δράσης της Καθολικής Εκκλησίας (Μελικίδου 2012: 516).

³² Ακολουθούν η έκδοση του 1633 στο Παρίσι (περιέχει και λατινική μετάφραση με βάση το ελληνικό πρότυπο) και εκ νέου η έκδοση του 1637 στη Ρώμη από το Τυπογραφείο της Προπαγάνδας, καθώς και οι εκδόσεις του 1695 και του 1715. Βλ. σχετικά Παπαδόπουλος (1984: 76-77, 2000: 46).

³³ Για τις εκδόσεις και τα αντίτυπα, βλ. Παπαδόπουλος (1984: 154-155). Η πιο πρόσφατη επανέκδοσή του πραγματοποιήθηκε μόλις το 2018 από τον Νικόλαο Βερνίκο, δύο αιώνες μετά την τελευταία φορά που βγήκε από το τυπογραφείο. Σε βάθος μελέτη για τις διάφορες τυπογραφικές «εκδοχές» μας έχει δώσει ο Τρ. Σκλαβενίτης (1982), σε μια προσπάθεια να προετοιμάσει τα έδαφος για μια ανατύπωση του έργου.

³⁴ Τα χειρόγραφα κατέγραψε ο Moravcsik σε πίνακα το 1958, που συμπλήρωσε ο Μαρκόπουλος (1975), προσθέτοντας στον αρχικό κατάλογο, οκτώ άλλες χειρόγραφες παραλλαγές. Από τα χειρόγραφα αυτά, ορισμένα από τα οποία μελέτησαν η Ε. Ζαχαριάδη και η Ο. Γκράτζιου, συνάγεται πως τα κείμενα του «Χρονογράφου» άρχισαν να συγκεντρώνονται μετά το 1570 και συχνά περιέχουν λεπτομέρειες που δεν περιλαμβάνονται στις έντυπες εκδόσεις (Γκράτζιου 1996: 27-29, με σχετική βιβλιογραφία).

³⁵ Ειδικότερα, οι πίνακες των Σουλτάνων και των Δόγηδων της Βενετίας ενημερώνονται ανελλιπώς μέχρι την τελευταία αυτή έκδοση του 1818. Σχετικά με τις πηγές απ' όπου αντλεί ο συγγραφέας η έρευνα δεν έχει ακόμη ασχοληθεί συστηματικά, εγχείρημα ιδίως επίπονο και δύσκολο εξαιτίας κυρίως της δαιδαλώδους χειρόγραφης παράδοσής του με πλήθος παραλλαγών και διασκευών.

³⁶ Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, πάντως, παρουσιάζει το τμήμα που πραγματεύεται τα γεγονότα μετά την Άλωση, ιδιαίτερα την πολυτάραχη ιστορία των χρόνων 1504-1570, η οποία στην έντυπη εκδοχή του *Χρονικού* επεκτείνεται μέχρι και το 1590: πρόκειται πιθανότατα για μεταγενέστερη προσθήκη είτε του αρχικού συντάκτη είτε των αδελφών Τσιγαρά (εκδότες/επιμελητές), οι οποίοι προέβησαν και σε άλλες συμπληρώσεις, ασύμβατες με προηγούμενα σημεία του έργου.

1570 στην Κωνσταντινούπολη και συμπληρώθηκε αργότερα με γεγονότα μέχρι το 1589. Ήδη στη χειρόγραφη παράδοση το κείμενο χαρακτηριζόταν από μεγάλη ρευστότητα λόγω των πολλαπλών μεταγενέστερων προσθηκών.³⁷ Ως συντάκτης του «Χρονογράφου» θεωρήθηκε αρχικά ένα ανύπαρκτο πρόσωπο, ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας Δωρόθεος· όμως οι σύγχρονοι μελετητές έχουν κρίνει ως αβάσιμη την εν λόγω άποψη (όπως και την σύνδεση του έργου με το όνομα του Ναυπλιώτη Μανουήλ Μαλαξού). Πιθανότερος δημιουργός του έργου θεωρείται ο λόγιος και πολυταξιδεμένος Μητροπολίτης Μονεμβασίας Ιερόθεος,³⁸ φίλος και συνεργάτης του πατριάρχη Ιερεμία Β', συγγραφέας και άλλων δημοδών κειμένων εκκλησιαστικής ιστορίας. Ακόμη και αν ο «Χρονογράφος» δεν αποτελεί εξ ολοκλήρου δικό του δημιούργημα, ωστόσο είναι σχεδόν βέβαιο ότι το έργο στην οριστική του μορφή είναι αποτέλεσμα δικών του παρεμβάσεων και βελτιώσεων.

ε) Το *Γεωπονικόν*, του κρητικής καταγωγής αγιορείτη μοναχού Αγάπιου Λάνδου.³⁹ Ο Λάνδος άφησε πλούσιο συγγραφικό-μεταφραστικό έργο⁴⁰ με εκλαϊκευμένο χαρακτήρα σε δημόδη γλώσσα.⁴¹ Το ιδιαίτερα δημοφιλές *Γεωπονικόν*, το μόνο μη θρησκευτικό έργο του Λάνδου, εκτός από τις πρακτικές γεωπονικές γνώσεις της εποχής περιέχει και στοιχεία πρακτικής ιατρικής (Κωστούλα 1991) και εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1643 από τον Α. Ιουλιανό.⁴² Γενικότερα όμως ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι παρά την τεράστια εκδοτική επιτυχία του έργου τόσο σε βιβλιοθήκες του εξωτερικού όσο και σε ελληνικές, σώζονται ελάχιστα μόνο αντίτυπα του *Γεωπονικού*, εν αντιθέσει με τα αντίτυπα που σώζουν τα υπόλοιπα έργα του Λάνδου.

Στον Πίνακα 1 αποτυπώνονται συγκεντρωτικά οι χρονολογίες των διαδοχικών εκδόσεων των πέντε υπό εξέταση έντυπων έργων του 16ου-17ου αι. που μπορέσαμε να εντοπίσουμε. Με έντονα στοιχεία σημειώνονται, ειδικότερα, οι εκδόσεις εκείνες

³⁷ Οι προσθήκες αυτές συνεχίστηκαν σχεδόν μέχρι και την πρώτη του εκδοτική εμφάνιση, καθώς η αφήγηση φαίνεται να επεκτείνεται μέχρι το έτος θανάτου του δούκα των Ενετών Ιωάννη Κορνάρου το 1629.

³⁸ Ο Ιερόθεος (δεύτερο τέταρτο του 16^{ου} αι. - πριν το 1603), συνδέθηκε με διαπρεπείς προσωπικότητες της εποχής του (Αρσένιο Ελασσώνας, Μελέτιο Πηγά, Κύριλλο Λούκαρι, κλπ.), συνέγραψε θεολογικά έργα σε δημόδη γλώσσα («Συναγωγή περί της αμωμότητος πίστεως», «Περί των επτά Οικουμενικών Συνόδων») και το όνομά του έγινε ευρύτατα γνωστό, όταν συνδέθηκε με τον συγγραφέα του «Χρονογράφου».

³⁹ Ο Αγάπιος Λάνδος αποτελεί μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες προσωπικότητες του 17ου αιώνα και από τους βασικότερους θεμελιωτές της πνευματικής προσπάθειας ανάταξης του υπόδουλου ελληνισμού. Τα έργα του, κατά κύριο λόγο θρησκευτικού περιεχομένου για ψυχοφελή και διδακτικό σκοπό, συντάχθηκαν –με βάση εσωτερικές μαρτυρίες– στο Άγιον Όρος, ενώ στη συνέχεια ταξίδεψε στη Βενετία με σκοπό να τα τυπώσει. Για τη ζωή και το έργο του δραστήριου αγιορείτη μοναχού, βλ. Κωστούλα (1983) και Πασχαλίδης & Κακλαμάνος (2014), με όλη τη γνωστή για το θέμα βιβλιογραφία.

⁴⁰ Από τα πιο δημοφιλή θρησκευτικά έργα του Λάνδου υπήρξε η «Αμαρτωλών Σωτηρία», που εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1641 και από τότε γνώρισε πολλές επανεκδόσεις, και η «Καλοκαιρινή», που αποτελεί μια επιλογή από βίους αγίων του Καλοκαιριού (1 Μαρτίου μέχρι τέλος Αυγούστου) και εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1656. Άλλα γνωστά έργα του με παρόμοιο περιεχόμενο, γραμμένα σε δημόδη γλώσσα της εποχής, τα οποία κυκλοφόρησαν ευρέως, είναι ο *Παράδεισος* (α' εκδ. 1641), η *Εκλογή* ή *Εκλόγιον* (α' εκδ. 1643), ο *Νέος Παράδεισος* (α' εκδ. 1664), το *Κυριακοδόμιον* (α' εκδ. 1657), η *Χριστιανών Οδηγία* (α' εκδ. 1675), το *Ψαλτήριον* (α' εκδ. 1643), στο οποίο μεταφράζει σε γλώσσα απλή την ερμηνεία των Ψαλμών από τον Θεοδώρητο Κύρου κ.ά.

⁴¹ Ειδικότερα για τη γλώσσα των έργων του Αγάπιου Λάνδου, βλ. Καραντζόλα & Παπαϊωάννου (υπό δημοσ.).

⁴² Το έργο μετά την πρώτη του έκδοση γνώρισε επιπλέον τέσσερις εκδόσεις στη Βενετία μέσα στον 17ο αιώνα: του 1647 από τον Α. Ιουλιανό, όπως και του 1686, του 1674 από τον Ν. Γλυκύ και του 1696. Σύμφωνα με τον Μανούσακα (1984: 464), χειρόγραφο του έτους 1723 που φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών (ΚΕΜΝΕ) αποτελεί πιστό αντίγραφο της έκδοσης του 1674.

αντίτυπα των οποίων μπόρεσαν να περιέλθουν στην κατοχή μας⁴³ και επομένως, να αποτελέσουν αντικείμενο συγκριτικής ανάλυσης.

Πίνακας 1. Επανεκδόσεις επιλεγμένων πεζών κειμένων

	Δημόδη πεζά κείμενα (ΠΝΕ)	Τόπος	Εκδόσεις
1.	<i>Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη</i> του Ιωαννίκιου Καρτάνου	Βενετία	1536 , 1539/40, 1549 , 1556 , 1567
2.	<i>Θησαυρός</i> του Δαμασκηνού Στουδίτη	Βενετία	1561 , 1562, 1565, 1567, 1568, 1570, 1580, 1589, 1594, 1603, 1618, 1628 , 1642, 1664, 1667 , 1673, 1682, 1683, 1687
3.	<i>Χριστιανική Διδασκαλία</i> [μτφρ.: Καρσοφύλλη - Φιλαρά ⁴⁴]	Ρώμη / *Παρίσι	1602, 1603 (:), 1616 , 1633* , 1635, 1637α/β , 1695, 1715
4.	<i>Χρονογράφος</i> του (Ψευδο-)Δωρόθεου	Βενετία	1631 , 1637 , 1654, 1673, 1676α/β , 1681, 1684α/β, 1686, 1691
5.	<i>Γεωπονικόν</i> του Αγάπιου Λάνδου	Βενετία	1643 , 1647 , 1674, 1686, 1696

4. Επιλογές (προ)τυποποίησης στις γραμματικές της ΠΝΕ

Για την οικονομία της συζήτησης, σε συνάφεια με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα που θέσαμε σχετικά με την επίδραση των γραμματικών στο έντυπο βιβλίο, θα επικεντρώσουμε την ανάλυσή μας στις δύο εκδεδωμένες γραμματικές του 17ου αιώνα που γνώρισαν ευρεία διάδοση, του Germano και του Portius.⁴⁵ Θα εντάξουμε, ωστόσο, στην ανάλυσή μας και τα δεδομένα της γραμματικής του Σοφιανού που παρέμεινε ανέκδοτη στην εποχή της –άρα, εξ ορισμού είχε μικρότερη απήχηση– γιατί είναι η μόνη διαθέσιμη για τον 16ο αιώνα και μάλιστα συντάχθηκε στο πρώτο μισό του και, επομένως, μας επιτρέπει μια διαχρονικότερη ματιά, προσφέροντας έτσι ένα μέτρο για την αξιολόγηση του βαθμού «συντηρητικότητας» των επιλογών κάθε γραμματικού.

Καταρχάς, ο αριθμός νεοτερισμών στην ιστορία της ελληνικής, που εμφανίζονται και στις τρεις γραμματικές και, επομένως, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για την επίδοξη

⁴³ Λόγω της πανδημίας covid-19, η πρόσβασή μας στις βιβλιοθήκες υπήρξε εξαιρετικά δυσχερής. Οι περιορισμοί πρόσβασης επηρέασαν καθοριστικά τα υπό εξέταση έργα και τις επανεκδόσεις τους, αν και αξιοποιήσαμε πλήρως τα διαθέσιμα ψηφιακά κείμενα. Για τη συγκέντρωση του πρωτογενούς υλικού πολύτιμη υπήρξε η συμβολή και συνεισφορά πολλών συναδέλφων και υπευθύνων βιβλιοθηκών (μοναστηριακών, πανεπιστημιακών και δημοσίων). Θερμές και ειλικρινείς ευχαριστίες εκφράζονται και από εδώ στην ομότιμη καθηγήτρια Ε. Κακουλίδη-Πάνου, στον καθηγητή D. Holton, στον λέκτορα Πέτρο Καρατσαρέα, στον Προϊστάμενο του Παλαιογραφικού και Ιστορικού Αρχείου του ΜΙΕΤ κ. Α. Τσελίκα και την υπεύθυνη των ψηφιοποιήσεων του Ιδρύματος κ. Χ. Κόσσυβα, στις κ. Σολομωνίδη και Παναγοπούλου, υπεύθυνες της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, στην οσιωτάτη καθηγουμένη της Ιεράς Μονής Ζ. Πηγής μοναχή Ιουλίτα, καθώς και στον υπεύθυνο της βιβλιοθήκης Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου, Μελιανό Ιωάννη, στον λόγιο βιβλιοθηκάριο της Ιεράς Μονής Ιβήρων Αγίου Όρους π. Θεολόγο, στον Καθηγούμενο Γέροντα Εφραίμ Βατοπαιδινό και τον υπεύθυνο της Γραμματείας της Μονής π. Μιχαήλ.

⁴⁴ Στις τέσσερις εκδόσεις του έργου που είχαμε πρόσβαση εντοπίσαμε και μελετήσαμε το ίδιο απόσπασμα κειμένου που ταυτίζεται απόλυτα.

⁴⁵ Φυσικά, η διερεύνηση του ερωτήματος θα ήταν πληρέστερη εάν μπορούσε να ιχνηλατηθεί η σχέση των επαγγελματιών της τυπογραφίας με τις εν λόγω γραμματικές.

και γενίκευσή τους στην ΠΝΕ, είναι σχετικά μικρός.⁴⁶ Στον Πίνακα 2 έχουν συγκεντρωθεί χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις:

Πίνακας 2. Κοινοί νεοτερικοί τύποι

Φαινόμενο	Σοφιανός	Germano	Portius
ονομ./αιτ. αρσ. (α' κλίσης) ⁴⁷	<i>οί /τοῦς προφήταις</i>	<i>οί /τοῦς προφήταις</i>	<i>οί /τοῦς κλέφταις</i>
ανισοσύλλαβος πληθ. αρσενικών σε -ής	<i>οί ληστάδες - τοῦς ληστάδαις</i>	<i>οί/τούς [sic] κριτάδες</i>	<i>οί/τοῦς κριτάδες</i>
ονομ./αιτ. πληθ. θηλ. (α' κλίσης) σε [-es]	<i>ἡμέραις</i>	<i>δόξαις</i>	<i>φιλιαῖς</i>
ονομ./αιτ. πληθ. θηλ. (γ' κλίσης) σε [-es]	<i>φύσες</i>	-	<i>πίσταις</i>
ονομ./αιτ. εν. ουδ.	<i>ψωμί, χαρτί, κρασί</i>	<i>παιδί, σπίτι</i>	<i>παιδί</i>
τύποι προσωπικών αντωνυμιών	<i>ἐσύ - ἐμεῖς - ἐσεῖς</i>	<i>ἐσύ - ἐμεῖς - ἐσεῖς</i>	<i>ἐσύ - ἐμεῖς - ἐσεῖς</i>

Όπως μπορεί να διαπιστωθεί, οι αλλαγές που φαίνεται να έχουν επιδώσει στην ΠΝΕ αφορούν, κατά κύριο λόγο, το ονοματικό σύστημα. Έτσι, και στις τρεις γραμματικές απαντούν ο νεοτερικός σχηματισμός –στα παλαιά αρσενικά και θηλυκά πρωτόκλιτα– της ονομ. και αιτ. πληθ. <-αις> [-es] (αντί των παραδεδεγμένων κλιτικών καταλήξεων <-αι> [e] και <-ας>), η ονομ. και αιτ. των ουδετέρων σε -ιον να λήγει σε -ι, ή η ΝΕ μορφή τύπων της προσωπικής αντωνυμίας. Αξίζει επίσης να υπογραμμιστεί ότι κάποιες από τις εξελίξεις που φαίνεται να είχαν επικρατήσει στην ΠΝΕ δεν απαντούν στην ΚΝΕ, όπως αυτή προτυποήθηκε από τη Γραμματική του Τριανταφυλλίδη. Έτσι, οι τύποι πληθ. των αρσενικών σε -ής σχηματίζονται στις γραμματικές του 16ου-17ου αιώνα ανισοσύλλαβα, σε <-άδες> (αντί για [-'es]). Αντίστοιχα, τα παλαιά τριτόκλιτα θηλυκά σε -ις, σχηματίζουν εδώ συστηματικά την ονομ. και αιτ. πληθ. αναλογικά με τα πρωτόκλιτα, δηλαδή σε <-εις>⁴⁸ (αντί για <-εις> [-is]).

Η εικόνα είναι σαφώς πιο ρευστή ως προς αρκετές άλλες εξελίξεις στο ονοματικό σύστημα, όπου παρατηρείται πολυτυπία στην κωδικοποίηση,⁴⁹ τόσο ανάμεσα στους γραμματικούς/από τον ένα γραμματικό στον άλλο (δια-ποικιλία), αλλά και στον ίδιο γραμματικό (ενδο-ποικιλία). Ο Πίνακας 3 στην επόμενη σελίδα προσφέρει μια ενδεικτική εικόνα.

⁴⁶ Οι τρεις γραμματικές έχουν αποδελτιωθεί ως προς το σύνολο των γραμματικών υποσυστημάτων που περιέχουν. Στην παρούσα μελέτη θα εστιάσουμε στο ονοματικό και ρηματικό σύστημα, λόγω του κεντρικού ρόλου τους στο γραμματικό σύστημα αλλά και της αυξημένης πολυτυπίας που εμφανίζουν.

⁴⁷ Ωστόσο, σε ό,τι αφορά τη γεν. ενικού των παλαιών πρωτόκλιτων, μόνο ο Σοφιανός επιλέγει τον νεοτερικό σχηματισμό σε <-η> [-i] (του προφήτη, του ληστή), ενώ οι Germano και Portius τον παλαιό σχηματισμό σε -ου [-u] (ο Germano, ωστόσο, σχολιάζει: “queste due terminationi in as, & in is, communement hanno il genitivo in a, & in i, του ιερεμία, tu ieremia, του προφήτη, tu profiti”, 1622: 19). Σε ό,τι αφορά την αιτιατική, μόνο ο Germano δίνει τον τύπο χωρίς τελικό -ν (τον προφήτη), ενώ αντίθετα Σοφιανός και Portius υιοθετούν συντηρητικότερες επιλογές (τον προφήτην - τον ληστήν, και τον κλέφτην, αντίστοιχα).

⁴⁸ Για μια αναλυτική συζήτηση της αναδόμησης του ονοματικού συστήματος στη διαχρονία της ελληνικής υπό το φως των δεδομένων του 16ου-17ου αι. (από πεζά κείμενα και γραμματικές), βλ. Καραντζόλα & Φλιάτουρας (2019).

⁴⁹ Πρβλ. Moschonas (2019), όπου συζητώνται οι προσπάθειες (προ)τυποποίησης της ΚΝΕ, τον 19ο και 20ο αι. και η θέση της ποικιλίας σε αυτές.

Πίνακας 3. Δια-ποικιλία και ενδο-ποικιλία στην κωδικοποίηση της ονοματικής κλίσης

Φαινόμενο	Σοφιανός	Germano	Portius
συνιζήμενοι τύποι στα ουδέτερα	<i>ψομίον - ψομίον, χαρτίου, κρασίου</i>	<i>παιδιοῦ - πεδιῶν [sic], σπιτιοῦ - σπιτιῶν, δεματιοῦ - δεματιῶν</i>	<i>παιδιοῦ - παιδιῶν</i>
τύποι πληθ. θηλ. άρθρου	<οί> [i] <ταῖς> [tes]	<αί> [e] & <ή> [i] <ταῖς> [tes]	<αί> [e] & <ή> [i] <ταῖς> [tes] & <τής> [tis]
γεν. εν. θηλ. ονομάτων (γ' κλίση)	<i>δυνάμεως, φύσεως</i>	-	<i>πίστις & πίστεως</i>
σύνθετοι αντωνυμικοί τύποι	<i>ἀτός μου - ἀτήμου - ἀτόμου</i>	<i>ἀπατόσμου - ἀπατήμου</i>	<i>ἀπατόσμου - ἀπατήμου & ἀτόσμου - ἀτήμου</i>

Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνουμε ότι η γεν. εν. και πληθ. των ουδετέρων σε *-i* σχηματίζεται συνιζημένα στους Germano και Portius, αλλά ασυνιζητα στον Σοφιανό, μια επιλογή, ωστόσο, που δεν πρέπει να θεωρηθεί ως στοιχείο συντηρητικότητας των επιλογών του Κερκυραίου γραμματικού, αφού πιθανότατα σχετίζεται με τη μορφή της κερκυραϊκής ποικιλίας την εποχή εκείνη.⁵⁰ Έντονη ρευστότητα παρουσιάζει η κωδικοποίηση των τύπων του θηλυκού άρθρου στον πληθυντικό: για την ονομαστική, ο Σοφιανός επιλέγει μόνο τη νεότερη μορφή του <οί> [i], που στους Germano και Portius γράφεται ως <η>. οι δυο γραμματικοί όμως του 17ου αι. καταγράφουν παράλληλα, και μάλιστα ως πρώτη επιλογή, τον παλαιό τύπο <αι>. Σε ό,τι αφορά την αιτιατική, ο ενδιαμέσος τύπος <ταις> απαντά και στους τρεις γραμματικούς, ωστόσο ο Portius αποτυπώνει ως εναλλακτικό τον ΝΕ τύπο <τής> [tis]. Στα παλαιά τριτόκλιτα θηλυκά, για τα οποία, όπως αναφέρθηκε, και οι τρεις γραμματικές καταγράφουν νεότερους σχηματισμούς στον πληθυντικό, η γεν. ενικού παραμένει σε *-εως* –κι εδώ ο Portius είναι ο μόνος που δίνει παράλληλα και τη νεότερη κατάληξη <-ις> [-is]. Διτυπία επιλέγει και στην περίπτωση των σύνθετων αντωνυμικών τύπων: *απατόσμου* (όπως ο Germano) και συγχρόνως *ατός μου* (όπως ο Σοφιανός).

Η πολυτυπία στη ρηματική κλίση είναι πολύ πιο εκτεταμένη.⁵¹ Σε κάθε κλιτικό πίνακα υπάρχουν διαφορές σε αρκετά πρόσωπα, κάποτε και σε όλα, με τον Σοφιανό να προκρίνει συχνά έναν παλαιό τύπο (π.χ. *γραφόμεθα - γράφεσθε / εγράφουμουν - εγράφεστε - εγράφονταν*), ενώ ο Germano και ο Portius, που σε μεγάλο βαθμό τον παρακολουθεί, να επιλέγουν ενδο-ποικιλία, συμπεριλαμβάνοντας και πιο «διαλεκτικούς» τύπους, που έχουν μεγαλύτερη απόσταση από τη σημερινή ΚΝΕ (π.χ. στον Germano: *γραφόμεστεν & γράφομεστεν - γραφούστε & γράφεστε / εγράφουμουν - εγραφούστε & εγράφεστε - εγραφούντανε & εγραφούντασι*, και στον Portius, αντίστοιχα: *γραφόμεσθεν & γράφομεθα - γραφούσθε & γράφεσθε / εγράφουμουν - εγραφούσθε & εγράφεσθε - εγράφοντον & εγραφονούτασι [sic]*). Στον Πίνακα 4 έχουν συγκεντρωθεί ενδεικτικές διαφορές σε ρηματικούς τύπους που απαντούν συχνά στα κείμενα της εποχής και επομένως θα διευκολύνουν την περαιτέρω έρευνά μας.

⁵⁰ Αν και η συνιζηση είναι γενικευμένη στη σύγχρονη κερκυραϊκή, ακόμα και σε τύπους που η ΚΝΕ διατηρεί ασυνιζητους λόγω λόγιας επίδρασης, είναι εντούτοις πολύ σπάνια στα κερκυραϊκά νοταριακά έγγραφα του 16ου αι., βλ. σχετικά Καραντζόλα & Λαβίδας (2016: 140, σημ. 33).

⁵¹ Βλ. σχετικά και Κατσούδα (2003), στο οποίο εξετάζεται συγκριτικά το ρηματικό σύστημα ενεργητικής φωνής των τριών γραμματικών.

Πίνακας 4. Δια-ποικιλία και ενδο-ποικιλία στην κωδικοποίηση της ρηματικής κλίσης

Φαινόμενο	Σοφιανός	Germano	Portius
γ' εν. ενεστ. συνδετικού/υπαρκτικού	ἔναι	εἶναι	ἔναι
γ' πληθ. παρατ.	ἦσαν	ἦταν & ἦσαν	ἦταν & ἦσαν
α' πληθ. ενεστ. / παρατ.	εἴμεθεν / ἤμεθα	εἴμεσταν / ἤμεσταν	εἴμεσθεν / ἤμεσθεν
γ' πληθ. οριστ. ενεστ.	γράφουσι & γράφουν	γράφουνε & γράφουσι	γράφουσι & γράφουνε
γ' πληθ. οριστ. παρατ. / αορ.	ἐγράφασιν & ἔγραψαν	ἐγράψαν & ἔγραψαν	ἐγράψαν & ἔγραψαν
γ' εν. παρατ.	ἐγράφετον	ἐγράφονται & ἐγράφετον	ἐγράφονται & ἐγράφετον
γ' πληθ. οριστ. ενεστ. (παθ.)	γράφονται	γράφονται & γράφονται	γράφονται

Το γ' εν. ενεστ. του συνδετικού/υπαρκτικού ρήματος *εἰμί-εἶμαι* απαντά με τη νεότερη μορφή του μόνο στον Germano, ενώ Σοφιανός και Portius προκρίνουν τον ύστερο μεσαιωνικό τύπο *έναι*.⁵² Για το γ' πληθ. του παρατ. ο Σοφιανός προκρίνει τον παλιό τύπο *ἦσαν*, ενώ οι δυο γραμματικοί του 17ου αι. συμπεριλαμβάνουν και τον νεότερο *ἦταν*. Διτυπία επιλέγουν και οι τρεις για τους σχηματισμούς που βρίσκονται υπό διαμόρφωση στην εποχή: το γ' πληθ. της οριστικής ενεστώτα και παρατατικού των ενεργητικών βαρύτονων ρημάτων: η μόνη διαφορά έγκειται στη σειρά με την οποία δίνει κάθε γραμματικός τους εναλλακτικούς τύπους (με τον Germano να προτάσσει συστηματικά τον νεότερο τύπο) και στο εάν αναπτύσσεται τελικό μετασυμφωνικό -ε (από τους Germano και Portius: *γράφουνε, ἐγράψανε*). Στο γ' εν. παρατ. ο Germano και ο Portius δίνουν ως πρώτο τύπο το *ἐγράφονται* (παράλληλα με τον παλιό *ἐγράφετον*), με στένωση, που δεν είναι συχνός στα κείμενα της εποχής, αλλά πιθανότατα απηχεί την τοπική ποικιλία της Χίου. Από την άλλη πλευρά, η συχνότατη κατάληξη του γ' πληθ. των μεσοπαθητικών βαρύτονων ρημάτων σε -ονται (*γράφονται* vs. *γράφονται*) επιλέγεται μόνο από τον Germano. Μεγάλη είναι και η δια-ποικιλία που παρατηρείται στις τρεις γραμματικές σχετικά με τα άκλιτα μέρη του λόγου, δεν θα επεκταθούμε ωστόσο παραπάνω για λόγους έκτασης.

⁵² Για την ιστορία του ρηματικού τύπου *έναι* > *έναι*, από τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες έως το 1453, βλ. Εμπειρικός & Σιγάλας (2019). Επίκειται η δημοσίευση του β' μέρους της μελέτης για την ιστορία του τύπου από το 1453 έως σήμερα.

5. Από έκδοση σε έκδοση: (προ)τυποποίηση και ποικιλία

Έχοντας καταγράψει την ενδο-ποικιλία και τη δια-ποικιλία που παρατηρείται στις εξεταζόμενες γραμματικές του 16ου και 17ου αιώνα, μπορούμε τώρα να στρέψουμε την προσοχή μας στη διερεύνηση των διορθώσεων που επισυμβαίνουν από έκδοση σε έκδοση στα πέντε πεζά δημόδη έργα που τοποθετήσαμε στο επίκεντρο της ανάλυσης μας. Η βασική ερευνητική μας υπόθεση είναι ότι, δεδομένης της απουσίας κρατικού μορφώματος ως δρώντος στο πεδίο της γλωσσικής πολιτικής, το έντυπο βιβλίο είναι πιθανόν να ανέλαβε έναν αρκετά σημαντικό ρόλο ως προς τον περιορισμό της πολυτυπίας στην κατεύθυνση της προτυποποίησης της καθομιλούμενης/δημόδους γλώσσας. Προκειμένου να διερευνηθεί η υπόθεση αυτή, τα αποσπάσματα των διαδοχικών εκδόσεων των πέντε έργων εξετάστηκαν συγκριτικά. Στη συνέχεια, κατηγοριοποιήθηκαν οι διαφορές που εντοπίσαμε.⁵³

Μια κατηγορία συνηθισμένων αλλαγών που παρατηρούνται από τη μία έκδοση στην άλλη αφορά διάφορες συμβάσεις του γραπτού λόγου (Πίνακας 5), όπως η κεφαλαιογράφηση κύριων ονομάτων ή μετά από τελεία, ο χωρισμός ή η ένωση λέξεων, και φυσικά η διόρθωση πρόδηλων τυπογραφικών λαθών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν παράγονται νέα.⁵⁴

Πίνακας 5. Ενδεικτικές αλλαγές σχετικές με τις συμβάσεις του γραπτού λόγου

	1	2	3	4
Διαθήκη	μη δεν, αποκάτω / αυτάμα	μη δεν, αποκάτω / αυτάμα	μηδέν, από κάτω / αντάμα	μηδέν, από κάτω / αντάμα
Θησαυρός	θεόν, νικολάου, ιεροσόλυμα	θεόν, νικολάου, ιεροσόλυμα	θεόν, νικολάου, ιεροσόλυμα	Θεόν, Νικολάου, Ιεροσόλυμα,
Διδασκαλία	μη δε, μετά / Πατέρας, Σωτήρος, Πνεύμα,	μηδέ, μετά / Πατέρας, Σωτήρος, Πνεύμα,	μηδέ, με τα / πατέρας, σωτήρος, πνεύμα	μηδέ, με τα / πατέρας, σωτήρος, πνεύμα
Χρονογράφος	κοπρωνύμου, αγίας, θεοτόκου, συρία, άραβες / εσύναθε, απέανθε	κοπρωνύμου, αγίας, θεοτόκου, συρία, άραβες / εσύναθε, απέανθε	Κοπρωνύμου, Αγίας, Θεοτόκου, Συρία, Άραβες / εσύναζε, απέθανε	Κοπρωνύμου, Αγίας, Θεοτόκου, Συρία, Άραβες / εσύναζε, απέθανε
Γεωπονικόν	Το, η, Γεωργοί / άγουστον	το, Η, γεωργοί / Άγουστον		

Η πιο εκτενής κατηγορία αλλαγών είναι αναμφίβολα οι ορθογραφικές⁵⁵ (βλ. Πίνακας 6), που αφορούν τόσο το θέμα των λεξημάτων όσο και το πιο γραμματικό του μέρος, δηλαδή τα παραγωγικά και, κυρίως, κλιτικά επιθήματα που τα συνοδεύουν⁵⁶ και τα οποία κωδικοποιούνται στις γραμματικές.

⁵³ Εντοπίστηκαν περί τις 82 διαφορές σε δείγματα (tokens) στη *Διαθήκη*, 247 στον *Θησαυρό*, 61 στη *Διδασκαλία*, ±400 στον Χρονογράφο και 30 στο Γεωπονικόν (οι δύο μόνο εκδόσεις του που κατέστη δυνατόν να μελετήσουμε δεν απέχουν μεταξύ τους χρονολογικά).

⁵⁴ Για παράδειγμα, στη *Διαθήκη* το *ήτονε*, διορθώνεται σε *ήτουν* στην έκδ. του 1556 και στην έκδ. του 1567, και σε αρκετά σημεία αντί του -ζ- μπαίνει -ξ- (π.χ. *εκυματίξαν*, *εμαζόχθησαν*, *ξή* κ.ά.) στην έκδ. του 1556 και στην έκδ. του 1567.

⁵⁵ Για τις ορθογραφικές πρακτικές κατά τον 16ο αι., βλ. Καραντζόλα & Παπαϊωάννου (2010), Καραβία (2021).

⁵⁶ Οι δυο αυτές κατηγορίες λαθών αντιστοιχούν στα *ετυμολογικά* και στα *γραμματικά* λάθη της κατηγοριοποίησης των Πρωτόπαπα & Σκαλούμπακα (2010).

Πίνακας 6. Ενδεικτικές ορθογραφικές αλλαγές⁵⁷

	1	2	3	4
Διαθήκη	μεγαλωδύναμος, καλλόν, άρητα, τόρα / όχει , άνωθεν, πεπλανιμένον, καταλεπτός θέλεται (β' πλ.), εξημέροσεν, λέγει (ορ.), υβρισθεί (υποτ.)	μεγαλοδύναμος, καλλόν, άρητα, τόρα / όχει άνωθεν, πεπλανιμένον καταλεπτός θέλεται εξημέροσεν, λέγει, υβρισθεί	μεγαλοδύναμος, καλόν, άρρητα, τόρα / όχι, άνοθεν, πεπλανημένον, καταλεπτός, θέλετε, εξημέρωσεν, λέγοι, υβρισθή	μεγαλοδύναμος, καλόν, άρρητα, τόρα / όχι, άνοθεν, πεπλανημένον, καταλεπτός, θέλετε, εξημέρωσεν, λέγοι, υβρισθή
Θησαυρός	πρωτίτερα, μάνα, πιάννει, δέννει, εφανέρωννε, σύννεφον / επιδεξιώτερος, επιτηδειότερος, υστερότερα, έτζη, θέλη (ορ.), εύγει (υποτ.)	προτίτερα, μάννα, πιάννει, δέννει, εφανέρωννε, σύννεφον / επιδεξιώτερος, επιτηδειότερος, υστερότερα, έτζη, θέλει, εύγει,	προτίτερα, μάνα, πιάννει, δέννει, εφανέρωννε, σύννεφον / επιδεξιώτερος, επιτηδειότερος, υστερότερα, έτζη, θέλει, εύγει	προτίτερα, μάννα, πιάννει, δέννει, εφανέρωννε, σύννεφον / επιδεξιώτερος, επιτηδειότερος, υστερότερα, έτζι, θέλει, εύγη
Διδασκαλία	πρώτων, τριάς, τρεις, ήμεθα, πρώτον / ακόμη, σηκώνωνται (ορ.), βάνωνται (ορ.), ομοιοτάτην	πρώτων, τριοιάς, τρεις, ήμεθα, πρώτον / ακόμη, σηκώνωνται, βάνονται, ομοιοτάτην	πρώτον, τριάς, τρεις, είμεθα, πρώτον / ακόμι, σηκώνωνται, βάνωνται, ομοιοτάτην	πρώτον, τριάς, τρης, είμεθα, πρότον / ακόμι, σηκώνωνται, βάνωνται, ομοιοτάτην
Χρονογράφος	γέννημα, κορμί, ευχαρηστώ, καλοκέρι / εγύρησε, λέγονται (υποτ.), ονομάσει (υποτ.), ακούοντας, έσσοντας	γέννημα, κορμί, ευχαρηστώ, καλοκέρι / εγύρησε, λέγονται, ονομάσει, ακούοντας, έσσοντας	γέννημα, κωρμί, ευχαριστώ, καλοκαίρι / εγύρισε, λέγονται, ονομάση, ακούοντας, έστωντας	γέννημα, κωρμί, ευχαριστώ, καλοκαίρι / εγύριση, λέγονται, ονομάση, ακούοντας, έστωντας
Γεωπονικόν	Κυδωνίαν, τήχη / νοστιμότερα, μαραίνοντας	Κηδωνίαν, τήχη / νοστιμώτερα, μαραίνοντας		

Παρατηρούμε ότι αναφορικά με τις ετυμολογικές διορθώσεις δεν περιορίζονται σε λεξήματα των οποίων η απομνημόνευση είναι ιδιαίτερα απαιτητική στο πλαίσιο της ιστορικής ορθογραφίας, ούτε και κινούνται πάντα προς την αναμενόμενη κατεύθυνση. Σε ό,τι αφορά τις γραμματικές ορθογραφικές διορθώσεις, αξίζει να σημειωθεί η σχετικότητα ορισμένων ορθογραφίσεων. Για παράδειγμα, το τροπικό επίρρημα *έτσι*, ορθογραφείται από τον Σοφιανό *έτζη* (πιθανότατα κατ' αναλογία με τα χρονικά *τόρη*, *ακόμη*) και από τον Portius *έτζι*,⁵⁸ γραφή που υιοθετεί η τελευταία εξεταζόμενη έκδ. του *Θησαυρού* (1687). Είναι σαφές ότι η ορθογραφική πολυτυπία αυξάνεται σε συγκεκριμένα

⁵⁷ Προκειμένου να υπάρξει συγκριτική εικόνα για τα πέντε έργα, στον Πίνακα 6 και στον Πίνακα 7 οι διαδοχικές εκδόσεις τους δεν αναφέρονται με τη χρονολογία τους (βλ. Πίνακα 1), αλλά έχουν αριθμηθεί από το 1 έως το 4.

⁵⁸ Η πρακτική απόδοσης και των δύο προστριβόμενων φθόγγων [ts] και [dz] με <τζ> συναντάται σε γραπτά κείμενα μέχρι και τον 19ο αιώνα.

φαινόμενα όπως, λ.χ. στις καταλήξεις τύπων οριστικής/υποτακτικής και του γερούνδιου (που και οι τρεις γραμματικοί κωδικοποιούν με παρόμοιο τρόπο: <-η> και <-ω->⁵⁹ και <-οντας>, αντίστοιχα), ή του συγκριτικού/υπερθετικού βαθμού των επιθέτων.⁶⁰ Αν και με βάση αρκετά παραδείγματα θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι στις μεταγενέστερες εκδόσεις οι γραμματικές ορθογραφικές συμβάσεις είναι πιο σύμφωνες με την κωδικοποίηση των γραμματικών, η έκταση των αντιπαραδειγμάτων είναι τέτοια που υπογραμμίζει τον μη γραμμικό χαρακτήρα της εξέλιξης αυτής.

Τέλος, οι αλλαγές που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως γραμματικές (στο φωνολογικό και μορφολογικό επίπεδο) και που επιπλέον θα μπορούσαμε να τις συνδέσουμε με την πορεία προτυποποίησης της ΠΝΕ, είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Για παράδειγμα, στη *Διαθήκη* ο τύπος *παρακάτου*, με στένωση του [o] σε [u], στις εκδ. του 1556 και του 1567 διορθώνεται σε *παρακάτο*. (Και στις τρεις γραμματικές τα τοπικά επιρρήματα λήγουν συστηματικά σε [-o] <-ω> και ποτέ σε [u]). Αντίστοιχα, στον *Θησαυρό* στις εκδ. του 1561 και του 1628 βρίσκουμε μεσοπαθ. παρατ. με στένωση (*εθεραπέουονταν*), που διορθώνεται στις δύο άλλες εκδόσεις (*εθεραπέονταν*). Σε πιο λόγια κατεύθυνση κινούνται στον *Χρονογράφο* οι διορθώσεις των *έλεγχεν* και *απόθανε* (έκδ. 1631 και 1637) σε *ήλεγχεν* και *απέθανε* (εκδ. 1676 και 1691).⁶¹ Δύο ακόμα σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται στο κείμενο του *Θησαυρού*: ο παλαιός σχηματισμός της ονομ. πληθ. *ναύται* στην εκδ. 1561 διορθώνεται σε *ναύταις* στις υπόλοιπες τρεις εκδόσεις (τον μόνο κωδικοποιημένο σχηματισμό στις γραμματικές της ΠΝΕ). Η παρείσφρηση, ωστόσο, του παλαιού τύπου της αιτ. πληθ. *ημέρας* στην έκδ. του 1667, σε σύγκριση με τον νεότερο τύπο *ημέραις* στις εκδ. 1561, 1628 και 1687, υπογραμμίζει για μια ακόμα φορά τη μη γραμμικότητα των αλλαγών και το μεγάλο χρονικό διάστημα που απαιτείται προκειμένου οι νεότεροι τύποι να γενικευτούν. Το τελικό -ν προστίθεται ή αφαιρείται κατά βούληση από έκδοση σε έκδοση.

⁵⁹ Ο Σοφιανός ορθογραφεί τους τύπους υποτακτικής (που εισάγονται με τον σύνδεσμο *εάν*), με <-η> και <-ω-> (π.χ. *εάν γράφης, εάν γράφη, εάν γράφωμεν*). Για τους τύπους που χαρακτηρίζει απαρεμφατικούς και οι οποίοι εισάγονται με το μόριο *να*, επιλέγει, αντίθετα, <-ει> και <-ο> (π.χ. *να γράφεις, να γράφει, να γράφωμεν*). Στον Germano και στον Portius οι ρηματικοί τύποι με το μόριο *να* ορθογραφούνται ως εξής: *να γράψφ, ψίης, να γράψφ, ψίη, να γράψωμεν*. Και οι τρεις γραμματικοί ορθογραφούν τα γερούδια των βαρύτονων ρημάτων με <-ο-> (*γράφοντας*).

⁶⁰ Ως προς την ορθογράφηση του συγκριτικού βαθμού των επιθέτων, ο Portius ακολουθεί τους κανόνες της ΑΕ (*αγριώτερος, ενδοξότερος, σοφώτερος*). Στον Σοφιανό απαντά ο τύπος συγκριτικού *εντιμότερος*, δίπλα στον τύπο *χειρότερος*, οι οποίοι συμβαδίζουν και οι δύο με τους κανόνες της ΑΕ. Στο κεφάλαιο του τονισμού ο Germano, αναφερόμενος στον μη καταβιβασμό του τόνου στη δημόδη ελληνική όταν η λήγουσα είναι μακρά, παραθέτει αντίστοιχα τύπο υπερθετικού *αγιώτατος, αγιώτατη* (και αλλού *μακαριωτάτη*).

⁶¹ Οι γραμματικές δεν περιέχουν ανάλογα παραδείγματα ρημάτων.

6. Η έκταση της πολυτυπίας στο έντυπο βιβλίο

Από τη συγκριτική ανάλυση που προηγήθηκε γίνεται φανερό ότι οι αλλαγές που συναντάμε στις διαδοχικές εκδόσεις πεζών δημοδών κειμένων του 16ου και 17ου αιώνα αφορούν μόνο περιθωριακά γραμματικές επιλογές που σχετίζονται με τη διαδικασία (προ)τυποποίησης της ΠΝΕ. Εάν λοιπόν η πολυτυπία δεν περιορίζεται από έκδοση σε έκδοση, απομένει να διερευνήσουμε την έκταση του φαινομένου στα κείμενα αυτά και τη συνάφειά της με την προτεινόμενη κωδικοποίηση από τους γραμματικούς. Με τον τρόπο αυτό διανοίγεται μια νέα ερευνητική οδός: το εύρος της πολυτυπίας στα κείμενα μπορεί να αποτελέσει κριτήριο για το κατά πόσο είναι εύστοχη η επιλογή αφενός (προ)τυποποίησης με ή χωρίς ποικιλία και αφετέρου των συγκεκριμένων κάθε φορά τύπων στις γραμματικές.

Στο ονοματικό σύστημα, η αιτ. πληθ. του θηλ. άρθρου στα κείμενα έχει, κατά κανόνα, την ενδιάμεση μορφή <ταις>. Δεν υπάρχουν καθόλου εμφανίσεις του νεοτερικού τύπου [tis] (όπως κωδικοποιείται στον Portius), ενώ αντίθετα μαρτυρείται και ο παλαιοί τύπος [tas], άπαξ στον *Χρονογράφο* (τας πράξεις)⁶² αλλά σε αναλογία 4:1 στον *Θησαυρό*, με ανάλογο κλιτικό επίθημα στο ουσιαστικό (τας γυναίκας, τας ιστορίας, τας εκκλησίας, τας εικόνας vs. ταις καλογρέαις κ.λπ.). Γενικότερα, τα πρωτόκλιτα και τριτόκλιτα θηλ. λήγουν, όπως και στις γραμματικές, σε [-es], χωρίς όμως να λείπουν εντελώς και οι παλαιοί τύποι ονομ. σε [e] (π.χ. στον *Χρονογράφο*: πολλαίς τιμωρίαις, πείναις, άλλαις παιδευσεσ, όλαις ταίς έξισεν, αλλά και πολλαί χώραι/εκκλησίαι). Αντίστοιχα, στην ον. και αιτ. πληθ. των αρσενικών επικρατούν οι νεοτερικοί τύποι, ωστόσο συναντάμε σποραδικά και παλαιούς, λ.χ. οι ψάλται (Χρ.), οι ναύται (Θησ.) –και φυσικά γεν. σε <-ού> (π.χ. του ακροατού (Θησ.) Αν και τα ουδέτερα και στις τρεις γραμματικές απαντούν να λήγουν σε -ι,⁶³ στα κείμενα συναντάμε παλαιότερους τύπους σε -ίον, είτε σποραδικά (λ.χ. το μαργαριτάριον, το προσκεφάλαιον vs. οφίδι, σεντούκι, κριθάρι στον *Χρονογράφο*), είτε πιο συστηματικά (16 εμφανίσεις στο *Γεωπονικόν* των λεξημάτων σιτάριον, χωράριον, αμπέλιον, πατητήριον vs. ζύδιν). Αντίστοιχα, η γεν. των ουδ. είναι κατά κανόνα ασυνίζητη⁶⁴: παλατίου, μοναστηρίων, κυνηγίων (*Χρονογράφος*).

Ως προς το συνδετικό/υπαρκτικό ρήμα, είναι αξιοσημείωτο ότι οι μεσαιωνικοί τύποι ένι/έναι για το γ' εν. απαντούν μόνο στη *Διαθήκη* (31 εμφανίσεις) του –σύγχρονου και συντοπίτη του Σοφιανού– Καρτάνου. Αντίθετα, δεν απαντούν καθόλου στα άλλα υπό μελέτη κείμενα, όπου χρησιμοποιείται συστηματικά και για το γ' εν. (όπως για το γ' πληθ.) ο τύπος είναι, ο μόνος, όπως είδαμε, δόκιμος τύπος σύμφωνα με τον Germano. Με τον τρόπο αυτό, προσδιορίζεται και το χρονολογικό διάστημα εντός του οποίου έλαβε χώρα ή γενικεύτηκε η συγκεκριμένη αλλαγή. Στον παρατατικό απαντούν μόνο οι παλαιοί τύποι ήσαν (6 στον *Χρονογράφο*, από 1 στη *Διδασκαλία* και στο *Γεωπονικόν*) και όχι ο νεοτερικός ήταν, που αποτελεί την πρώτη επιλογή και στις δύο γραμματικές του 17ου αιώνα. Αξίζει επίσης να αναφερθεί η άπαξ χρήση στον *Θησαυρό* για το γ' εν. του τύπου ήτον,⁶⁵ ο οποίος χρησιμοποιείται συστηματικά για το γ' πληθ. (14 εμφανίσεις). Μη αναμενόμενη, με βάση τις γραμματικές, είναι η εμφάνιση δις στη *Διδασκαλία* του τύπου ήμεθα για δήλωση α' πληθ. όχι του παρατ. (όπως στον Σοφιανό) αλλά ενεστώτα.

Σε ό,τι αφορά την κατάληξη του γ' πληθ. του ενεστ. των ενεργητικών ρημάτων, για την οποία και οι τρεις γραμματικές προτείνουν διτυπία, τα κείμενα της *Διαθήκης*, του *Θησαυρού* και του *Χρονογράφου* περιέχουν μόνο νεοτερικούς τύπους, ενώ το *Γεωπονικόν*

⁶² Επιπλέον, στο κείμενο αυτό δεν υπάρχει καμία εμφάνιση του νεοτερικού τύπου για την ον. πληθ. (οι), και μόνο μία εμφάνιση του παλαιού: αι βρύσεσ.

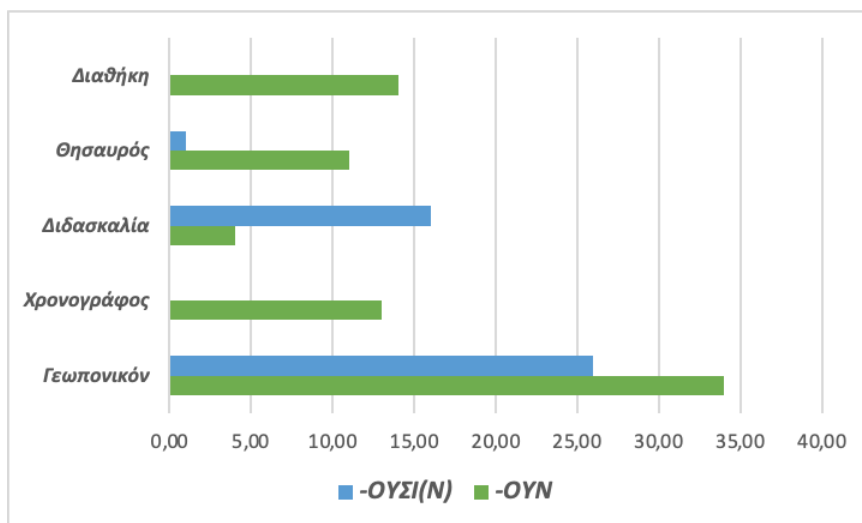
⁶³ Να σημειωθεί η αρκετά συχνή ορθογράφηση των ουδετέρων σε [-i] με <-η> στον Καρτάνο, π.χ. κορμή, σκοτίδη, τζουκάλη, κεφάλη.

⁶⁴ Άλλοι ασυνίζητοι τύποι: ροδακινία, μηλίαν, συκαμινίαν, απιδίαν στο *Γεωπονικόν*.

⁶⁵ Διορθώνεται σε ήταν μόνο στην έκδ. του 1628.

και η *Διδασκαλία* τόσο νεότερους όσο και παλαιούς, σε διαφορετική αναλογία (34:26 και 4:16, αντίστοιχα) (βλ. Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1. Κατανομή γ' πληθ. σε -ουσι(ν) vs. ουν

Στους παρελθοντικούς χρόνους παρατηρείται κάτι ανάλογο για τους τύπους σε -ασι, σε μικρότερη όμως κλίμακα: εντοπίζονται μόλις 2 τύποι στη *Διδασκαλία* (*είχασιν*, *εβάλασιν*) και κανένας στο *Γεωπονικόν*, που λόγω του κειμενικού είδους περιέχει γενικά πολύ λίγους παρελθοντικούς τύπους. Στον σχηματισμό των μεσοπαθητικών τύπων οριστικής του ενεστώτα, ο Καρτάνος –όπως και ο σύγχρονός του και συντοπίτης Σοφιανός– χρησιμοποιεί στον ενεστ. μόνο την κατάληξη -ονται (*αναπεύονται*, *φυλάγονται*)· ανάλογη είναι η εικόνα του *Χρονογράφου* και της *Διδασκαλίας*. Στο *Γεωπονικόν*, ωστόσο, οι τύποι με στένωση (που συμπεριλαμβάνει ως δεύτερο τύπο μόνο ο Germano) υπερισχύουν (21 έναντι 11), ενώ στον *Θησαυρό* η σχέση αυτή είναι 1:3 (*υπερηφανεύονται* vs. *δύνονται* (δics) και *ευρίσκονται*). Αξίζει να σημειωθεί επίσης η παρουσία στο ίδιο κείμενο της κατάληξης -ουνταν για τη δήλωση τόσο του γ' πληθ. (*τοιούτοι φαίνονται* (δics), *εστέκουνταν*), όσο και του γ' εν. (*ο άγιος εβούλουνταν*) –αντί για <-ουντο>, που δίνουν ως πρώτη επιλογή Germano και Portius. Ο σχηματισμός του γ' εν. παρατ. σε -ετον που προκρίνει ο Σοφιανός, και οι άλλοι δύο γραμματικοί ως δεύτερη επιλογή, κυριαρχεί στα κείμενα.

7. Συμπεράσματα

Στη μελέτη αυτή επιχειρήσαμε να καταγράψουμε την πορεία κωδικοποίησης και προτυποποίησης της πρώιμης νέας ελληνικής του 16ου και 17ου αι., εντάσσοντάς την στις ευρύτερες κοινωνιογλωσσικές και πολιτισμικές εξελίξεις της εποχής στην Ευρώπη («πρώτη οικογλωσσική επανάσταση», «δεύτερη τεχνο-γλωσσική επανάσταση»). Αν και στην περίπτωση της ελληνικής απουσίαζε ο βασικός δρών στο πεδίο της γλωσσικής πολιτικής, δηλαδή η ενιαία κρατική οντότητα, άλλοι δρώντες όπως κύκλοι ουμανιστών στην ιταλική χερσόνησο, ανάμεσα στους οποίους ξεχωριστή θέση κατέχει ο Νικόλαος Σοφιανός, θρησκευτικοί παράγοντες όπως ο Καρτάνος, ο Στουδίτης (και άλλοι εκπρόσωποι των μεταρρυθμισμένων εκκλησιών αλλά και της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας), καθώς και η νεόκοπη βιοτεχνία του έντυπου βιβλίου, προώθησαν συστηματικά τη χρήση και την καλλιέργεια της δημόδους σε ένα μεγάλο φάσμα κειμενικών ειδών στον πεζό λόγο. Οι πρώτες προσπάθειες σύνταξης γραμματικών της ΠΠΝΕ –κάποιες από τις οποίες κυκλοφόρησαν έντυπα (Germano, Portius) και, επομένως, είχαν μεγαλύτερη διάδοση–, χαρακτηρίζονται από εκτεταμένη δια- και ενδο-ποικιλία σε όλα τα γραμματικά υποσυστήματα και ιδιαίτερα το ρηματικό. Η πολυτυπία αυτή

υποδεικνύει ότι στην αντίληψη κάθε γραμματικού και των γραμματικών συνολικά συγκεκριμένα γραμματικά φαινόμενα δεν είχαν ομοιογενή γλωσσική έκφραση, δηλαδή βρίσκονταν σε εξέλιξη από μια διαχρονική οπτική. Ορισμένα από αυτά αναμφίβολα απηγούν χαρακτηριστικά τοπικών ποικιλιών στις οποίες εκτέθηκαν οι συγγραφείς. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το εύρημα ότι μεταξύ των λιγιστών περιπτώσεων όπου συμπίπτουν απόλυτα οι τρεις γραμματικές που αναλύσαμε, προκρίνοντας ως δόκιμο έναν μόνο, νεοτερικό, τύπο, συγκαταλέγονται εξελίξεις (π.χ. ανισοσύλλαβοι πληθ. σε *-άδες*, πληθ. των τριτόκλιτων θηλυκών σε *[-es]*) που δεν επέδωσαν στην ΚΝΕ. Οι περιπτώσεις αυτές υποδεικνύουν τάσεις φυσικής εξέλιξης της ομιλουμένης πέραν της επανεισαγωγής λόγιων τύπων σε μεταγενέστερες περιόδους ή των συμβιβασμών της ΚΝΕ.

Από την άλλη πλευρά, το έντυπο (δημώδες) βιβλίο, που από τα τέλη του 15ου αι. άρχισε να απευθύνεται και στους ελληνόφωνους πληθυσμούς υπό οθωμανική και βενετική κυριαρχία, συνεχίζει να επιδεικνύει στους αμέσως επόμενους αιώνες –και παρά τη σχετική σταθεροποίηση του κειμένου– τη γλωσσική πολυτυπία που χαρακτηρίζει τα χειρόγραφα και που συχνά αποδίδεται στις παρεμβάσεις (αντι)γραφικών. Αποτελεί, με άλλα λόγια, συστατικό στοιχείο και του έντυπου βιβλίου. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι συχνά υπερβαίνει την πολυτυπία που συναντάμε στις γραμματικές της ΠΝΕ, με την έννοια ότι στα κείμενα παρεισφύουν συχνά παλαιοί τύποι οι οποίοι είχαν περιπέσει σε αχρηστία, γι' αυτό και δεν αποτελούν μέρος της προτεινόμενης κωδικοποίησης από τους γραμματικούς. Το φαινόμενο αυτό θα πρέπει να συνδεθεί με τη λόγια παιδεία των συγγραφέων που γράφουν (και) σε δημώδη (όπως λ.χ. ο Φιλαράς) και με τη διακειμενικότητα, υπό την έννοια ότι σε μεγάλο βαθμό τα πεζά δημώδη κείμενα της εποχής «συνομιλούν» με παλαιότερα κείμενα γραμμένα σε αρχαιότερη γλώσσα, αποτελούν προϊόν ενδο-γλωσσικής μετάφρασης ή/και εμπεριέχουν αποσπάσματά τους (γεγονός που ενδέχεται να επηρεάζει τις μετρήσεις των φαινομένων σε καθαρά ποσοτικές προσεγγίσεις). Η συστηματική εξέταση διαδοχικών εκδόσεων στον 16ο και 17ο αιώνα πέντε ιδιαίτερα δημοφιλών έργων έδειξε ότι από τη μία έκδοση στην άλλη γίνονται αρκετές διορθώσεις που αφορούν συμβάσεις του γραπτού λόγου και ορθογραφικές αλλαγές (ετυμολογικού και γραμματικού τύπου), χωρίς η διαδικασία αυτή να είναι πάντα γραμμική. Εξαιρετικά περιορισμένες είναι οι παρεμβάσεις των επαγγελματιών της τυπογραφίας προς την κατεύθυνση περιορισμού της διτυπίας/πολυτυπίας στα κείμενα που εκδίδουν και επανεκδίδουν σε όλο τον 16^ο και 17^ο αι., η οποία φαίνεται ότι είναι ανεκτή ή δεν ενοχλεί στην εποχή της πρώιμης νεοτερικότητας. Κατά συνέπεια, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο ρυθμός με τον οποίο το έντυπο βιβλίο συνέβαλε στην πορεία (προ)τυποποίησης της ΠΝΕ είναι εντέλει πιο αργός από τον αναμενόμενο. Το εάν και κατά πόσο επιταχύνθηκε από τον 18ο και εξής θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο διεξοδικής έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Αντωνιάδου, Ε. 2011. Δαμασκηνού Στουδίτου «Θησαυρός». Περιστατικά συγγραφής, περιεχόμενο, σπουδαιότης. Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Auroux, S. 1992. *Histoire des idées linguistiques*. 2ος τόμος. Liège: Mardaga.
- Auroux, S. 1994. *La révolution technologique de la grammatisation*. Liège: Mardaga.
- Baggioni, D. 1997. *Langues et nations en Europe*. Paris: Payot.
- Βακαλόπουλος, Α. Ε. 1974 [1961]. *Ιστορία του νέου ελληνισμού*. Τόμος Α'. Θεσσαλονίκη.
- Βερέμης, Θ. & Κολιόπουλος, Γ. 2006. *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Berstein, S. & Milza, P. 1997. *Ιστορία της Ευρώπης*. Τόμος 1ος: *Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη (5ος-18ος αιώνας)*. (Μτφρ.: Α. Κ. Δημητρακόπουλος). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Boyens, J. 1908. *Grammatica linguae graecae vulgaris communis omnibus Graecis ex qua alia artificialis deducitur eruditus tantum per patrem Romanum Nicephori Thessalonicensem, Macedonem*. Liège: Vaillant-Carmanne.
- Burke, P. 2004. *Language and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Γιακωβάκη, Ν. 2005. Καθομιλούμενη και τυπογραφία. Όροι της διεύρυνσης του ελληνικού αναγνωστικού κοινού κατά τον 18ο αιώνα. Στο *Χρήσεις της γλώσσας. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου (Αθήνα 3-5/12/2004)*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 175-206.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. 2020. Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της λεξικογραφίας: Βασικοί σταθμοί. *Γλωσσολογία/Glossologia* 28, 141-166.
- Γκράτζιου, Ο. 1996. *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονογραφίας του 17ου αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης & Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
- Δημαράς, Κ. Θ. 2000 [1949]. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. Αθήνα: Γνώση.
- du Cange, C. 1688. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*. Tomus primus. Lugduni: Apud Anissonios.
- Δουβουνιώτης, Κ. Ι. 1924. Μητροφάνους Κριτοπούλου, Άνέκδοτος γραμματική τῆς ἀπλῆς Ἑλληνικῆς. *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου*, 97-123.
- Eideneier, H. 2006 [2004]: *Ὅψεις της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας από τον Όμηρο έως σήμερα. Από τη ραψωδία στο ραπ*. (Μτφρ.: Ευ. Θωμαδάκη). Αθήνα: Παπαδήμας.
- Eisenstein, E. L. 1979. *The Printing Press as an Agent of Change*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Εμπειρικός, Α. & Σιγάλας, Ν. 2019. Ιστορία ενός γλωσσικού ιδιοτισμού (μέρος α'): Ο ρηματικός τύπος ἐνὶ ἀπό τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους έως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Στο Γ. Α. Κάρα, Ι. Μανωλέσσου & Ν. Παντελίδης (επιμ.), *Λέξεις. Τιμητικός τόμος για την Χριστίνα Μπασέα-Μπεζαντάκου*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, 42-70.
- Febvre, L. & Martin, H.-J. 1971. *L'apparition du livre*. Paris: Albin Michel.
- Ferguson, R. 2013. Venetian. In E. Dursteler (ed.) *A Companion to Venetian History 1400-1797*. Leiden and Boston: Brill, 929-970.
- Germano, G. 1622. *Vocabolario italiano et greco*. Roma: Per l' Herede di Bartolomeo Zannetti.
- Holton, D. & Manolessou, I. 2010. Medieval and Early Modern Greek. In E. Bakker (ed.) *A Companion to the Ancient Greek Language*. Chichester/Malden, MA: Wiley-Blackwell, 539-563.
- Jeffreys, M. 2000. Ioannikios Kartanos, Βιβλίον πάνυ ωφέλιμον. *Ελληνικά* 50 (1), 45-53.
- Κακλαμάνης, Σ. 2005. Η ιδέα της «σειράς» στην έκδοση των νεοελληνικών λογοτεχνικών εντύπων του 16ου αιώνα. Στο D. Holton, T. Λεντάρη, U. Moennig & P. Vejleskov (επιμ.) *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002, προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 293-348.
- Κακουλίδη-Πάνου, Ε. & Καραντζόλα, Ε. 2000. *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη [Βενετία 1536]*. Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ.
- Κακουλίδη-Πάνου, Ε., Καραντζόλα, Ε. & Τικτοπούλου, Κ. υπό δημοσίευση. *Δημιόδης πεζός λόγος του 16ου αι.*. Αθήνα: ΚΕΓ & ΜΙΕΤ.
- Καλλιουπολίτης, Μ. 1995-1999. *Η Καινή Διαθήκη*. 3 τόμοι. Επιμ. Ε. Κάσδαγλης (τόμ. Α'-Β'), Ε. Εξίσου & Α. Τσελίκας (τόμ. Γ'). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Καραβία, Μ. 2021. Ορθογραφικές πρακτικές Επτανήσιων νοταρίων του 16ου αιώνα. Πτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Καραντζόλα, Ε. 2016. *Γλωσσικές πολιτικές στις χώρες της Μεσογείου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Καραντζόλα, Ε. & Λαβίδας, Β. 2016. Χαρακτηριστικά της κερκυραϊκής του 16ου αιώνα. *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 36, 129-150.

- Καραντζόλα, Ε. & Παπαϊωάννου, Α. 2010. Ορθογραφικά ανώνυμων και επώνυμων κειμένων (16ος-17ος αι.). *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 30, 289-302.
- Καραντζόλα, Ε. & Παπαϊωάννου Α. υπό δημοσίευση. Η γλώσσα των έργων του Αγάπιου Λάνδου και η διαμόρφωση «πανελληνίας κοινής». *Πρακτικά του Γ' Διεθνές Επιστημονικό Εργαστήριο της Αγιορειτικής Εστίας (Θεσσαλονίκη 7-9 Δεκεμβρίου 2019)*.
- Καραντζόλα, Ε. & Πατεράκης, Σ. υπό δημοσίευση. Η προτυποποίηση της πρώιμης νέας ελληνικής στα λεξικά του 16ου-17ου αι.: Ζητήματα λημματογράφησης και μορφολογικής ανάλυσης. Στο Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Μ. Κατσογιάννου (επιμ.) *Λεξικογραφία και μορφολογία: Η θέση της μορφολογίας στα λεξικά της νέας ελληνικής*. Αθήνα: Πατάκης.
- Καραντζόλα, Ε. & Φλιάτουρας, Α. 2019. Προς μια νέα θεώρηση της αναδόμησης του ονοματικού συστήματος της ελληνικής: Ενδείξεις από την πρώιμη νέα ελληνική. Στο Α. Αρχάκης, Ν. Κουτσούκος, Γ. Ι. Ξυδόπουλος & Δ. Παπαζαχαρίου (επιμ.) *Γλωσσική ποικιλία. Μελέτες αφιερωμένες στην Αγγλική Ράλλη*. Αθήνα: Κάπα Εκδοτική, 205-222.
- Karantzola, E. 2006. Sur la langue "populaire" de la Grèce ottomane et venitienne. *Revue des études néo-helléniques* 2 (n.s.), 107-122.
- Καρβούνης, Χ. 2012. Η κοινωνική διγλωσσία στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Στο Ζ. Γανθιλιδίου, Α. Εφθymiου, Ε. Thomadaki & Ρ. Kambakis-Vougiouklis (eds.) *Selected Papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics*. Κομοτηνή: ΔΠΘ, 845-852. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.icgl.gr/files/greek/80-845-852.pdf>
- Κασίνης, Κ. Γ. 2011. Ο εκκλησιαστικός δημοτικισμός από τις αρχές του 16ου έως τα μέσα του 18ου αιώνα. Στο Γ. Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 85-101.
- Κατσαρδή-Hering, Ό. 1995. Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας; *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*. Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, 153-177.
- Κατσούδα, Γ. 2003. Το ρηματικό σύστημα όπως παρουσιάζεται στις γραμματικές του 16ου και 17ου αιώνα. *Μέντορας* 7, 19-33.
- Κεχαγιόγλου, Γ. 1988. Τρεις αβιβλιογράφητες εκδόσεις του 16ου αιώνα. *Τετράδια εργασίας* 10, 464-470.
- Κολιόπουλος, Ι. Σ. 2014. *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος (1797-1980)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κωστής, Κ. 2018 [2013]. «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος -21ος αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.
- Κωστούλα, Δ. Δ. 1983. Αγάπιος Λάνδος ο Κρης. Συμβολή στη μελέτη του έργου του. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κωστούλα, Δ. Δ. (εκδ.) 1991. *Αγάπιος Λάνδος, «Γεωπονικόν», Βενετία 1643*. Βόλος.
- Lassithiotakis, M. 1999. Le rôle du livre imprimé dans la formation et le développement de la littérature en grec vulgaire (XVIe-XVIIe siècles). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 87-88, 187-208.
- Layton, E. 1994. *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*. Venice: Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, No 16.
- Legrand É. 1870. *Νικολάου Σοφριανού του Κερκυραίου Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης νυν το πρώτον κατά το εν Παρισίοις χειρόγραφο*. Εν Παρισίοις: Librairie Maisonneuve et Cie, Quai Voltaire, 15.
- Λιόσης, Ν. 2017. Η γραμματική του πατέρα Ρωμανού Νικηφόρου του Θεσσαλονικέως (17ος αι.) ως πηγή για τη μελέτη της πρώιμης νεοελληνικής και των ποικιλιών της. Στο Σ. Κακλαμάνης & Α. Καλοκαιρινός (επιμ.) *Χαρτογραφώντας τη δημόδη λογοτεχνία (12ος-7ος αι.)*. *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 553-567.
- Λίτσας, Εν. 2001. Προβλήματα της ζωής και του έργου του Δαμασκηνού Στουδίτη. *ΜΟСΧΟΒΙΑ* 1, 247-258.
- Μάνου, Α. Ν. 1999. *Δαμασκηνός ο Στουδίτης. Ο βίος και το έργο του*. Αθήνα: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών.

- Μανούσακας, Μ. Ι. 1984. Νέο χειρόγραφο της Ακαδημίας Αθηνών. *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 59, 459-470.
- Μανούσακας, Μ. Ι. 1986. Νέα στοιχεία για την πρώτη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημοτική γλώσσα από το Μάξιμο Καλλιουπολίτη. *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 2, 7-70.
- Μανωλέσσου Ι. & Θεοφανοπούλου-Κοντού, Δ. 2011. Γραμματικές της Νεότερης Ελληνικής: Από το Νικόλαο Σοφιανό (περ. 1550) έως το Δημήτρη Βενιέρη (1799). Στο Γ. Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 105-121.
- Μαρκόπουλος, Α. 1975. Ένα χειρόγραφο από το Μελένικο στη βιβλιοθήκη John Rylands του Μάντσεστερ (Ψευδο-Δωρόθεος, Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός). *Μνήμων* 5, 35-48.
- Μαστροδημήτρης, Π. Δ. 2005 [1974]. *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία*. Αθήνα: Δόμος.
- Μελικίδου, Ε. 2005. Ένα ρεύμα πρώιμου «δημοτικισμού» τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Στο E. Jeffreys & M. Jeffreys (eds.) *Neograeca Medii Aevi V. Αναδρομικά και Προδρομικά*. Oxford, 511-530.
- Μελικίδου, Ε.-Β. 2012. Η μετάφραση της *Dottrina Christiana Breve* (17ος αι.). Ένα ιδιότυπο μεταφραστικό ιδίωμα. Στο Γ. Κ. Μαυρομάτης & Ν. Αγιώτης (επιμ.) *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi VI. Πρώιμη Νεοελληνική Δημόδης Γραμματεία. Γλώσσα, παράδοση και ποιητική*, Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη, 513-524.
- Meyer, W. 1889. *S. Portius, Grammatica linguae graecae vulgaris* (Reprod. de l'éd. de 1638, suivie d'un commentaire grammatical et historique par Wilhelm Meyer; avec une introduction de Jean Psichari). Paris.
- Moschonas, S. A. 2019. From language standards to a Standard Language: The case of Modern Greek. *Diacronia* 10, A142 (1-44). Available at: <https://doi.org/10.17684/i10A142en>
- Παγκράτης, Γ. Δ. 2015. *Ιστορία της Ιταλίας. Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Παναγιωτάκης, Ν. (επιμ.) 1993. *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικού του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.
- Παπαδόπουλος, Θ. Ι. 1984. *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800). Τόμος Πρώτος. Αλφαβητική και Χρονολογική Ανακατάταξις*. Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών.
- Παπαδόπουλος, Θ. Ι. 2000. *Βιβλιοθήκες Αγίου Όρους. Παλαιά ελληνικά έντυπα*. Αθήνα: Διεύθυνση Θρησκευτικών και Εκκλησιαστικών υποθέσεων Υπουργείου Εξωτερικών.
- Παπασταματίου, Δ. & Κοτζαγεώργης, Φ. 2015. *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Πασχαλίδης, Σ. & Κακλαμάνος, Δ. 2014. Ο μοναχός Αγάπιος Λάνδος και η ιδέα της έκδοσης συλλογών από αγιορειτικά χειρόγραφα: Η Καλοκαιρινή και ο ανέκδοτος δεύτερος τόμος της. Στο *Αγιον Όρος και Λογισύνη. Η' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*. Θεσσαλονίκη, 123-138.
- Pernot, H. 1907. *Germano, G. Grammaire et Vocabulaire du Grec Vulgaire publié d'après l'édition de 1622*. Paris.
- Πιζάνιας, Π. 2015 [2014]. *Η ιστορία των νέων Ελλήνων. Από το 1400 έως το 1820*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Podskalsky, G. 2005. *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας (1453-1821)*. (Μτφρ. Πρωτοπρεσβύτερος Γ. Δ. Μεταλληνός). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Πολίτης, Λ. 1978. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Πρωτόπαπας, Α. & Σκαλούμπακας, Χ. 2010. Κατηγοριοποίηση ορθογραφικών λαθών. Στο Α. Μουζάκη & Α. Πρωτόπαπας (επιμ.) *Ορθογραφία: Μάθηση και διαταραχές*. Αθήνα: Gutenberg, 181-197.
- Richardson, B. 2014. *Print Culture in Renaissance Italy. The Editor and the Vernaculat Text, 1470-1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rickard, P. 1989 [1974]. *A History of the French Language*. London and New York: Routledge.
- Σβορώνος, Ν. 1976. *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

- Σκουβαράς, Ε. Α. 1967. *Ολυμπιώτισσα. Περιγραφή και ιστορία της μονής-Η βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα-Κατάλογος των κωδίκων-Αναγραφαί και χρονικά σημειώματα-Ακολουθία Παναγίας Ολυμπιωτίσσης. Έγγραφα εκ του Αρχείου της μονής (1336-1900)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού.
- Στάικος, Κ. Σ. 2010. *Ελληνική Βιβλιοθήκη. Η συλλογή βιβλίων του Κωνσταντίνου Σπ. Στάικου εφεξής Η Βιβλιοθήκη του Κοινοφελούς Ιδρύματος Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης*. Αθήνα: Κ. Σ. Στάικος & Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης.
- Στάικος, Κ. Σ. 2018. *Η πνευματική πορεία του γένους. Με όχημα το χειρόγραφο και το έντυπο βιβλίο, 16ος αιώνας – μέσα 17ου*. 2ος τόμος. Αθήνα: Άτων.
- Σταυρακοπούλου, Σ. 2003. Στοιχεία ποιητικής στη χρονογραφία του Ψευδοδωροθέου: Μια αφηγηματολογική και ερμηνευτική προσέγγιση. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τζιβάρα, Π. 1998. Σχολεία και δάσκαλοι στη Ζάκυνθο στα χρόνια του Λατίνου επισκόπου Francesco Gozadino (1654-1673). *Παρνασσός Μ'*, 253-283.
- Toufexis, N. 2008. Diglossia and register variation in Medieval Greek. *Byzantine and Modern Greek Studies* 32 (2), 203-217.
- Trudeau, D. 1983. L'ordonnance de Villers-Cotterêts et la langue française: histoire ou interprétation? *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 45 (30), 461-472.
- Vernant, M. 1990. La Grammaire de Nicolas Sophianos: Transcription diplomatique du manuscrit Gr. 2592 de la Bibliothèque nationale et établissement du texte. MA thesis, INALCO.
- Χυτήρης, Γ. 2008. *Ιωαννίκιος Καρτάνος. Αναδρομή στις νεοελληνικές ρίζες*. Κέρκυρα: Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας.